

Skript 46.2

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Zomer 2024

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 46 nr. 2, zomer 2024
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Yoni de Vries (hoofdredacteur), Fleur van Aalst (hoofdredacteur), Joost Oosterhuis, Merleau Neuféglise, Roos Nolten, Golan Verbruggen, Yara de Lange, Krijn Korsman, Pim Storm, Stephanie de Graaf

Vormgeving Yoni de Vries, Golan Verbruggen en Merleau Neuféglise

Eindredactie Pim Storm

Redactieraad prof. dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. A. Nobel en dr. N.P.D.W. van Kleij

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Met veel plezier presenteren wij het zesenvetigste zomernummer van Skript Historisch Tijdschrift. Voor deze uitgave interviewde redacteurs Stephanie de Graaf en Pim Storm Anne-Rieke van Schaik over de verhaalkaarten in de vroegmoderne Lage Landen (ca. 1550-1750). Anton Noordink betoogt waarom het zo belangrijk was dat het Rijksmuseum *De Vaandeldrager* van Rembrandt kocht. Ewan Short schrijft over hoe de uitstraling van de kustlijn van Istanbul altijd een politiek instrument is geweest van machtshebbers. Onze redacteur Merleau Neuféglise schrijft over de historische, onveranderlijke angst voor het nieuwe, van stoommachines tot artificiële intelligentie. Laura Tacoma recenseerde Michael Rothbergs, *The Implicated Subject: beyond victims and perpetrators* (2019), en Julius van der Poel recenseerde Jonas Roelens' en Nathan van Kleij's *Middeleeuwse medemens. De clichés over de donkere eeuwen voorbij* (2023). In de culturele agenda vindt u de leukste historische tips voor de zomer, uitgezocht door onze redacteur Golan Verbruggen.

Uiteraard heeft dit nummer u ook weer interessante artikelen te bieden. Obilot Geuljans neemt de politieke tekeningen van cartoonist Albert Hahn uit 1910 onder de loep en reconstrueert de betekenis van zijn werk aan de hand van debatten in socialistische tijdschriften. In Nederland was men bezorgd over de juiste interpretatie van de werken van Karl Marx, wat zou kunnen leiden tot felle discussies en de daaropvolgende opkomst van nieuwe politieke partijen. Aan de hand van Hahns werk plaatst ze de politieke aanwezigheid van de arbeidersbewegingen in perspectief door de meer fundamentele verschillen tussen de socialistische arbeidersbewegingen te benadrukken.

Max Hell onderzocht hoe Nederlandse vegetariërs rond 1900 via een georganiseerd netwerk opereerden om hun dieet te promoten, terwijl hun ideeën in strijd waren met die van de gezondheidswetenschappen destijds. Voortbouwend op de ideeën van Justus von Liebig werden dierlijke eiwitten als essentieel beschouwd voor de menselijke gezondheid en werd vegetarisme bestempeld als een ongezonde levensstijl. Hell laat zien hoe sommige vegetariërs alternatieve wetenschappelijke paradigma's creëerden om de conventionele gezondheidswetenschappen te weerleggen.

Saul Kennedie richt zich op de herinneringscultuur omtrent het bombardement van Nijmegen met als doel een cultuurgeschiedenis van de herinneringscultuur te schrijven. In zijn artikel onderzoekt hij devotionele afbeeldingen van mensen die omkwamen tijdens het bombardement; veel daarvan zijn geschreven voor jonge katholieke kinderen die tijdens het bombardement zijn omgekomen. Die devotionele afbeeldingen geven ons inzicht in de manier waarop gewone mensen in 1944 met de ramp omgingen.

Veel leesplezier toegewenst!

Fleur van Aalst en Yoni de Vries

INHOUDSOPGAVE

- 06 **'Proletarisch sentiment'. Een bronanalyse van de litho in de Notenkraaker Amsterdam van Albert Hahn van 10 juli 1910**
Obilot Geuljans
- 13 **De gezondheidsoorlog van 1900. Vegetariërs tegen de gevestigde wetenschap**
Max Hell
- 24 **Hoe herdenk je een vergeten ramp? Het bombardement van Nijmegen en zijn complexe herinneringscultuur**
Saul Kennedie
- 30 **Interview met Anne-Rieke van Schaik**
Verhalen in kaart. Het onderzoek van Anne-Rieke van Schaik naar vroegmoderne narratieve cartografie
Pim Storm en Stephanie de Graaf
- 36 **Recensie: *Middeleeuwse medemensen. De clichés over de donkere eeuwen voorbij***
Julius van der Poel
- 38 **Recensie: *The implicated subject. Beyond victims and perpetrators***
Laura Tacoma
- 41 **Column: Van stoommachines tot AI. De onveranderlijke angst voor het nieuwe**
Merleau Neuféglise
- 43 **Opiniestuk: De historicus als vaandeldrager**
Anton Noordink
- 46 **Column: Visions of Istanbul from the sea, past and present**
Ewan Short
- 48 **Culturele agenda**
Golan Verbruggen
- 51 **Abstracts**

'PROLETARISCH SENTIMENT'

EEN BRONANALYSE VAN DE LITHO IN DE NOTENKRAKER AMSTERDAM VAN ALBERT HAHN VAN 10 JULI 1910

Obilot Geuljans

Dit artikel neemt de politieke tekening van Hahn als uitgangspunt en reconstrueert de betekenis van de tekening aan de hand van actuele debatten in socialistische tijdschriften. Op 10 juli 1910 verscheen in een veelgelezen dagblad een politieke tekening van de in 1877 geboren Groningse politieke tekenaar Albert Hahn. De titel en ondertitel luiden: 'Proletarisch sentiment. Ik voel verbazend veel voor het Socialisme en ik zou ook wel lid willen worden van de S.D.A.P., als daar niet zooveel vieze arme mensen lid waren.' De tekening verscheen op 10 juli 1910 in *De Notenkraker*, het zondagsupplement bij het socialistische dagblad *Het Volk*.¹ Op de prent worden een man en een vrouw afgebeeld die zijn gekleed alsof zij tot de gegoede burgerij behoren. Om de politieke tekening te contextualiseren is gebruik gemaakt van de archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Het artikel poogt om het perspectief op de politieke aanwezigheid van de arbeidersbewegingen te verbreden door de meer fundamentele verschillen tussen de verschillende socialistische arbeidersbewegingen te belichten. Tenslotte zal in dit artikel een beeld worden geschetst van de discussies die tussen verschillende socialistische bewegingen werden gevoerd.

Albert Hahn, een van de bekendste spotprenttekenaars van Nederland, maakte beeldende prenten die weinig uitleg nodig hadden en socialistische ideeën op een felle, emotionele wijze vertolkten. Vanaf 1902 was hij de vaste tekenaar voor het *Zondagsblad* (supplement bij het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk*) en voor diens opvolger *De Notenkraker* tot 1918.² Voor *De Notenkraker* maakte hij circa duizend politieke prenten. Hij presenteerde wekelijks de standpunten van de SDAP met politieke satire en gaf de gebeurtenissen van de week weer vanuit een sociaaldemocratisch perspectief. Volgens historicus M. van der Heijden oefende Hahn een grote politieke invloed uit als voorstander van de partijstandpunten. '[Dit deed hij] niet door afwijkende standpunten te vertolken en zo de partijkoers te bepalen; Hahn stond altijd achter de meerderheidsstandpunten van de partijleiding.'³ Gelet op zijn betrokkenheid bij de SDAP is het niet aannemelijk dat Hahn met deze prent de partij bekritiseerde. Integendeel, de boodschap lijkt gericht aan een of meer personen die niet aan de SDAP verbonden waren, maar zich desondanks socialist noemen. Van verschillende prominente concurrenten en dissidenten van de SDAP werd een enkeling regelmatig met een witte, hoekige hoed met zwarte band gefotografeerd, namelijk dichter en radencommunist Herman Gorter.

Titel: 'Proletarisch sentiment'

Ondertitel: 'Ik voel verbazend veel voor het Socialisme en ik zou ook wel lid willen worden van de S.D.A.P., als daar niet zooveel vieze arme mensen lid waren.'

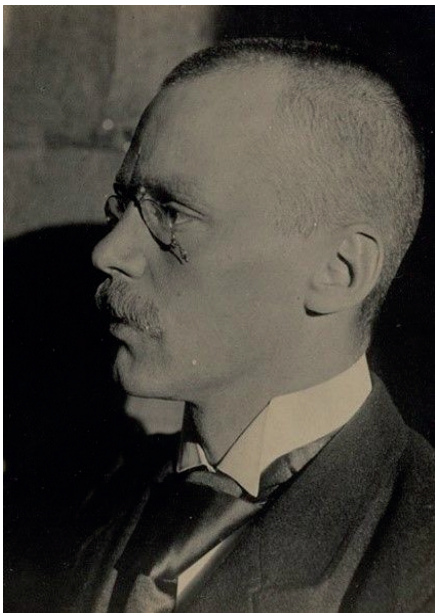
Herman Gorter (1864-1927)

Herman Gorter was een Nederlandse dichter, onder andere bekend van het gedicht *Mei* (1889). Van 1897 tot 1909 was hij een vooraanstaand lid en theoreticus van de SDAP. Gedurende zijn lidmaatschap bij de SDAP was hij tevens redacteur van het Sociaal Democratische tijdschrift *De Nieuwe Tijd*. Te midden van de grote sociale en politieke problemen die tot de Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie zouden leiden, zocht hij naar en verbindend filosofisch raamwerk dat gericht was op de toekomst. Dit verbindende raamwerk vond hij in het marxistische gedachtegoed, dat in tegenstelling tot het bourgeois individu een individu voorstelde dat sterk verbonden was met lotgenoten. Na de scheuring in de SDAP in 1909 stichtte Gorter samen met onder andere D.J. Wijkooop en J.C. Ceton de Sociaal-Democratische Partij (SDP) in Nederland, waar hij tot het partijbestuur toetrad. Deze naam zou later worden gewijzigd naar de Communistische Partij in Nederland (CPN).⁴ De SDP werd de belangrijkste concurrent van de SDAP en kreeg bij de verkiezingen van 1918 twee zetels in de Tweede Kamer. Naast zijn politieke werkzaamheden was Gorter redacteur van het sociaaldemocratische maandblad *De Nieuwe Tijd*. In 1909, na het verlaten van de SDAP, werd hij redacteur van *De Tribune*. Dit was voorheen het weekblad van de marxistische oppositie binnen de SDAP en werd het weekblad van de SDP.⁵

De actualiteiten rond 10 juli 1910

Er is altijd een bepaalde tijdspanne waarbinnen een politieke tekening actueel is en zonder (veel) woorden door een publiek kan worden begrepen. In de weken voorafgaand aan het zondagnummer van 10 juli 1910 was een discussie ontstaan tussen de Gorter en dagblad *Het Volk*. Op 2 juli 1910 publiceerde Gorter een artikel in *De Tribune* met de titel 'De Klassenmoraal'. Hierin beschuldigde Gorter het *Het Volk* ervan 'de massa' onkundig te houden en niet meer te doen dan stemmen verzamelen voor de SDAP. Gorter reageerde kritisch op een brochure van SDAP-lid Rudolph Kuypers (1874-1934) waarin Kuypers stelde dat de opkomende of bloeiende klasse altijd moreel handelt, omdat zij in overeenstemming handelt met het belang van de gehele maatschappij.

De toekomst van de maatschappij is afhankelijk van dit handelen, dus alle maatregelen die de opkomende klasse voor zichzelf neemt zijn ook in het belang van de maatschappij als geheel, was de redenering. Aangezien alle maatregelen die de maatschappij ten goede komen ook moreel zijn, konden de door de SDAP voorgestelde politieke maatregelen als moreel worden gekwalificeerd. Gorter bestreed dit standpunt en schreef dat deze visie miskent dat een nieuwe klasse gewoonlijk opkomt terwijl een andere nog in bloei is. Kuypers redenering zou betekenen dat meerdere klassen tegelijkertijd moreel handelen, terwijl zij elkaar bestrijden. In de ogen van Gorter was het (voort)bestaan van een neergaande – kapitalistische – klasse desondanks noodzakelijk om de maatschappij in stand te houden, tot het moment waarop de arbeidersklasse sterk genoeg is om definitief een socialistische samenleving te bewerkstelligen. Kuypers redenering zou dan ook betekenen dat kapitalisten moreel handelen door in de tussentijd hun positie te handhaven. Gorter concludeerde dat volledig moreel handelen voor geen enkele klasse in de klassenstrijd mogelijk is. Zulke denkfouten waren volgens hem het resultaat van 'half-marxisme'. De socialistische strijd willen om Kamerzetels en betere arbeidsvoorwaarden' vergaten volgens Gorter dat de arbeidersklasse in de eerste plaats moet leren

Herman Gorter in 1892,
foto gemaakt door Willem Wisten.

'denken' en 'geestelijk herboren worden'. De SDAP zou niet willen toegeven dat een absolute moraal de klassenstrijd niet bestaat om te voorkomen dat de partij stemmen zou verliezen aan de christelijke partijen. Deze strategie getuigde volgens Gorter van het kortetermijn-denken van de partij, en van de ondergeschikte plaats van de socialistische theorie ten gunste van politieke winst.⁶

De redactie van *Het Volk* reageerde op 6 juli 1910 met een verklaring, getiteld 'Gorter voedt de arbeiders op'. Op zakelijke toon schreef de redactie dat zij al eerder op Gorters 'moraal-voorstelling' was ingegaan en dat zij deze had weerlegd op het recente Congres van de Internationale. SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra (1860 - 1930) had op het Congres van de Internationale met verwijzing naar Marx verklaard dat 'waarheid, recht en goede zeden de grondslag zijn van hun gedrag ieder elkander en jegens hun medemensen, zonder acht te slaan op kleur, geloof of nationaliteit'. Gorter zou bij deze gelegenheid hebben gereageerd dat Marx dit niet geschreven kón hebben, en dat Marx het anders fout had. Toen Gorter uiteindelijk moest toegeven dat de passage wel van Marx afkomstig was (namelijk uit de *Inaugural-adresse der Internationale Arbeiter-Assoziation*), was wat hen betreft de discussie gesloten.

Op 9 juli 1910 reageerde ook Kuypers zelf in *Het Volk* in een langer stuk met de titel 'Nogmaals de klasse-moraal'. Kuypers herinnerde de lezer eraan dat Gorter al eens had gezegd dat 'eerlijkheid' een onderdeel van de klasse-moraal is waar het proletariaat zich tegenover de vijandige klasse niet aan hoeft te houden. Dit standpunt moest worden afgewezen, aangezien Troelstra reeds had aangetoond dat deze opvatting geen deel uitmaakte van het socialistisch gedachtegoed. In Kuypers visie waren de onderklasse en de middenklasse door het productieproces

op elkaar aangewezen; zij hebben elkaar nodig tegen een kapitalistische klasse die steeds schadelijker wordt 'voor het meerendeel der maatschappijleden'. Totdat de tijd rijp was voor het proletariaat om de leiding over het productieproces over te nemen vervulde de SDAP een belangrijke rol als een zelfstandige arbeiderspartij die het kapitalisme weliswaar bevecht, maar het kapitalistische productieproces waarvan beide klassen nog afhankelijk zijn geen schade toebrengt. Naast de belangentegenstelling (arbeider-kapitalist) bestond er ook een gedeeld belang; een belang dat bij de bevordering van de socialistische productiewijze steeds verder zou afnemen.

Het is niet onaannemelijk dat de tekening in *De Notenkraker*, als politiek-satirisch supplement bij *Het Volk*, in zijn eerstvolgende uitgave op 10 juli 1910 een reactie was op deze felle discussie. Aan de tekening zijn geen namen of andere informatie toegevoegd en wellicht deden de artikelen van *Het Volk* het verdere uitlegwerk. In de titel 'Gorter voedt de arbeiders op' werd Gorter kennelijk een zekere mate van elitarisme verweten, waarmee de redactie het 'heren-verwijt' maakte; het verwijt dat Gorter een 'heer' was terwijl de SDAP de échte arbeiders vertegenwoordigde. De Sociaal-Democratische Bond (SDB) had in 1894 aan de SDAP hetzelfde verwijt gemaakt toen de oprichters van de SDAP zich van de SDB afsplitsen.

'DAARNAAST WAS HET OPLEIDEN VAN MET NAME HET ONGESCHOOLED PROLETARIAAT VOLGENS GORTER ERG BELANGRIJK OM HEN VOOR TE BEREIDEN OP DE LEIDENDE ROL DIE ZIJ IN HET SOCIALISTISCHE PRODUCTIEPROCES, NA 'DE OMWENTELING', ZOUDEN MOETEN SPELEN.'

In de discussie komt een aantal verschillen tussen de SDAP en de SDP naar voren. De SDP legde een sterke nadruk op (marxistische) theorie en zuivere principes, waarvan niet diende te worden afgeweken ten behoeve van electoraal gewin of directe, geleidelijke verbeteringen via vakbonden. Daarnaast was het opleiden van met name het ongeschoolde proletariaat volgens Gorter erg belangrijk om hen voor te bereiden op de leidende rol die zij in het socialistische productieproces, na 'de omwenteling', zouden moeten spelen. Met deze beoogde culturele en geestelijke verheffing van de arbeider strookt het niet om de leidende principes van het socialisme flexibel te interpreteren – zoals de subtiele uitbreiding van de arbeidersklasse naar 'eenieder die onder het kapitalisme te lijden heeft'. De SDAP streefde ernaar om op democratische wijze een socialistische samenleving te realiseren en de onmiddellijke leefomstandigheden van arbeiders te verbeteren door politieke compromissen te sluiten. In deze meer pragmatische visie is het zowel effectief als juist om ook andere 'maatschappijdelen' die onder het kapitalisme te lijden hebben aan te spreken en met hen samen te werken.

De politiek-historische context: pragmatici en revolutionairen

In de nadagen van de SDP en ten tijde van de oprichting van de SDAP bestreden twee visies elkaar langs dezelfde pragmatische en theoretische lijnen: de parlementaire en de revolutionaire visie. De revolutionairen stelden de omverwerping van de gevestigde sociale orde tot doel om plaats te maken voor een geheel nieuwe

maatschappij. In plaats van een collectieve politieke en economische strijd tegen het kapitalisme bepleitten ze een individuele, ethische en soms anarchistische aanpak, door middel van acties zoals dienstweigeren. De parlementairen vormden een andere stroming binnen de SDB en wilden de socialistische samenleving tot stand brengen met de middelen die de bestaande maatschappij ter beschikking had. Met behulp van de vakbeweging en politieke invloed in de bestaande maatschappelijke orde hoopten zij direct de dagelijkse omstandigheden van arbeiders te verbeteren. In 1893 werd de SDB verboden omdat de partij volgens de rechter onwettige middelen propageerde om haar revolutionaire doel te bereiken. De partij ging verder als de Socialistenbond en besloot niet meer aan verkiezingen te zullen deelnemen. In juli 1894 werd de SDAP opgericht door een groep sociaaldemocraten van de voormalige SDB.⁷ Volgens historicus S. van der Velden kozen de meeste arbeiders in de partij ervoor om te proberen in het hier en nu verbeteringen aan te brengen, 'terwijl intellectuelen zich vaker lieten verleiden tot marxistisch theoretische bespiegelingen.'⁸ Het probleem voor de SDAP was dat het censuskiesrecht, dat alleen mannelijke inwoners boven een bepaalde inkomensgrens stemrecht gaf, zich beperkte tot werklieden, geschoolde arbeiders en landarbeiders. Het ongeschoolde proletariaat viel daarbuiten en bood dus geen electorale kansen. Om die reden werd door de SDAP vaker aansluiting gezocht bij het platteland, waar gemiddeld meer mensen stemrecht hadden ten opzichte van de steden. De partij besloot om subsidie toe te zeggen aan het bijzonder (kerkelijk) onderwijs, een stap die (volgens tegenstanders) was bedoeld om christelijke arbeiders aan zich te binden. Na verloop van tijd ontstond binnen de SDAP een georganiseerde marxistische oppositie die zich verzette tegen iedere aanpassing van marxistische principes aan electorale mogelijkheden. In *De Nieuwe Tijd* uitten de 'principiëlen' hun kritiek op de 'pragmatici'. Aan het hoofd van de principiëlen stonden onder meer Gorter, de sterrenkundige Anton Pannekoek, de dichteres Henriëtte Roland Holst en de letterkundige Frank van der Goes. Van der Velden merkt over dit meningsverschil op 'dat hier geen strijd tussen heren en arbeiders werd uitgevochten maar een tussen heren (en een dame) onderling. De arbeiders deden er grotendeels het zwijgen toe'. De SDP kon worden vergeleken met een troep generaals zonder legers, aldus Van der Velden. In de beginperiode had de partij een overwicht aan intellectuelen, nauwelijks nieuwe leden en al helemaal geen arbeiders.⁹ Historici lijken enigszins te bevestigen dat de beweging van het wetenschappelijke marxisme in Nederland elitaire trekken vertoonde. In de woorden van historicus J.A.A. van Doorn: '[d]e theorie is een zaak van intellectuelen, die bovendien in meerderheid een "bourgeois" achtergrond hebben.'¹⁰ De SDP profileerde zich als de Nederlandse pendant van de Russische bolsjewisten, terwijl zij in de eerste jaren na haar oprichting volgens politiek historicus K.P.S.S. Vossen meer weg had van 'een genootschap van orthodox-marxistische intellectuelen, die de revolutie afhankelijk achtten van de juiste scholing van de arbeidersmassa's. Enige aanhang onder die arbeidersmassa's had zij echter niet'.¹¹ Deze situatie veranderde na de Russische Revolutie (1917-1923), toen meer mensen hoopten op een spoedige komst van de wereldrevolutie.¹² In de voor ons relevante periode in 1910 was de partij van Gorter een intellectueel genootschap dat weinig aansluiting vond met de gewone, ongeschoolde arbeider. Ook op dit punt komt de prent overeen met het beeld van Gorter zoals het rond 1910 bestond.

Conclusie

Aan deze tekening van Albert Hahn gaat een decennialange discussie vooraf in socialistische kringen over de wijze waarop de socialistische samenleving het beste kon worden verwezenlijkt. Deze principiestrijd werd gevoerd op congressen, dag- en weekbladen, brochures en spotprenten. Herman Gorter leverde naast zijn dichterschap een bijdrage aan het maatschappelijke debat en stond als voorstander van het wetenschappelijk marxisme een principiële benadering voor. Naar aanleiding van de opgelaaide discussie in juli 1910 in de week- en dagbladen van SDAP, en de recent opgerichte SDP, uitte Hahn zijn kritiek door Gorter af te beelden als 'heer'. De nadruk op zuiver socialisme stond in contrast met de pragmatische politiek van de SDAP, die was gericht op het bereiken van geleidelijke verbeteringen. In hun ogen wees Gorter de sociale vooruitgang af die de SDAP voor arbeiders kon bewerkstelligen door compromissen te sluiten, zonder de armoede van deze arbeiders te kennen.

Obilot Geuljans is advocaat, afgestudeerd van de master Encyclopedie en Filosofie van het Recht en de bachelors Rechtsgeleerdheid en Geschiedenis.

Eindnoten

- 1 'Snobs, Albert Hahn, 1910', Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, inv. NIBG (perscollectie) BG PM1/81-54.
- 2 Van der Heijden, 'Albert Hahn', 280-281.
- 3 Idem, 283.
- 4 P. Vincent, *Herman Gorter. Poems of 1890. A selection* (London 2015), p. 1-7.
- 5 Huygens ING <http://www.resources.huygens.knaw.nl/> (geraadpleegd 13 december 2018).
- 6 H.Gorter, 'De Klassemoraal', *De Tribune* (2 juli 1910).
- 7 Van der Velden, Van SDB tot Sp, 48-50.
- 8 Ibidem.
- 9 Idem, 52-60 en 77.
- 10 J.A.A. van Doorn, 'Het socialistische planetenstelsel', *Beleid en Maatschappij* 21:5 (1994) 273-282.
- 11 K.P.S.S. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 147-149.
- 12 Ibidem.

DE GEZONDHEIDSOORLOG VAN 1900

VEGETARIËRS TEGEN DE GEVESTIGDE WETENSCHAP

Max Hell

In de vroege twintigste eeuw bestond in Nederland een omvangrijke groep vegetariërs, met gedeelde opvattingen over het goede leven. De term 'vegetariër' is afgeleid van het Latijnse vegetus, dat 'gezond' betekent, en werd gangbaar in Engeland en Duitsland rond 1860. Een paar decennia later bereikte het vegetarisme ook Nederland, waar het snel groeide.¹ De Nederlandse vegetariërs organiseerden zich in de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB), die ijverde voor betere toegang tot vegetarisch eten. Dat deed de bond bijvoorbeeld door vegetarische recepten te verspreiden en vegetarische restaurants op te zetten.

Andere vegetariërs richtten weer vegetarische communes op, zoals de Internationale Broederschap te Blaricum. Vermaard historicus Jan Romein heeft het vegetarisme van die tijd als 'kleine religie' geduid. Die kwalificatie is zo gek nog niet, aangezien vegetariërs binnen en buiten de NVB hun dieet als uitgangspunt zagen voor een complete wereldbeschouwing. De ideologie van de vegetariërs bevatte ook opvattingen over gezondheid. Volgens de vegetariërs had het eten van vlees erg negatieve gevolgen voor de gesteldheid van zowel het menselijk lichaam als de geest. Plantaardige diëten kenden ze daarentegen juist geneeskrachtige waarde toe. Daarmee stonden ze op gespannen voet met de ideeën van de contemporaine geneeskunde, waarin dieet als geneesmiddel vervangen was door chemische medicijnen. De houding die de vegetariërs aannamen tegenover medici was dan ook op zijn best dubbelzinnig. Ze foeterden bijvoorbeeld voortdurend over incapabele medische dokters en gebrekkig wetenschappelijk onderzoek in de Vegetarische Bode (VB), het blad van de NVB. Andere vegetariërs streefden echter juist naar erkenning van de wetenschappelijke wereld, om de superioriteit van hun dieet te bewijzen.

Voor het grootste deel van de Europese medische geschiedenis had dieet wel degelijk een belangrijke rol in de geneeskunde. Tot in de negentiende eeuw beoefenden medici namelijk de humeurenleer, die in de Oudheid door wijsgeren als Hippocrates van Kos (ca. 460-377 v. Chr.) ontwikkeld was. Volgens dat gedachtegoed bestond het lichaam uit vier sappen, of 'humeuren', die in een gezonde situatie perfect gebalanceerd waren. Iedere vorm van ziekte of ongemak verklaarde de leer als een verstoring van die balans. De geneeskunde bezigde zich dus voornamelijk met het corrigeren van een overvloed of schaarste aan sappen, veelal door aanpassingen in levensstijl en dieet.² Dat paradigma viel uiteen toen negentiende-eeuwse medici, geïnspireerd door het nieuwe rationalisme van de natuurwetenschappen, op zoek gingen naar de chemische processen binnen het

menselijk lichaam. Ze ontcrachtten de humeurenpathologie en maakten plaats voor de positivistische geneeskunde die tot op de dag van vandaag het primaat heeft.³

Dieet verloor zo zijn centrale rol in de algemene geneeskunde en kwam terecht in het nieuwe domein van de voedingsleer. Adepten van die jonge discipline onderzochten de kwaliteiten van verschillende soorten eten en formuleerden voor het eerst het concept van voedzaamheid. Zo muntte de Duitse scheikundige Justus von Liebig (1803-1873) bijvoorbeeld de categorisering 'vetten, koolhydraten en eiwitten' om voedsel mee te beoordelen. Vetten en koolhydraten waren volgens Von Liebig belangrijk voor de productie van warmte en eiwitten waren essentieel voor arbeid.⁴ In haar *Vegetarisme en medici* noemt historicus Angela Rothuis wetenschapper Gerrit Mulder (1803-1880) de Nederlandse 'pionier' in het onderzoek naar eiwitten. Mulder ontdekte proteïne, de bouwsteen van alle eiwitten. De hoeveelheid proteïneverbindingen in een product determineerde volgens Mulder de voedzaamheid van eten.⁵

Hoewel hedendaagse diëtisten vinden dat Von Liebig, Mulder en hun vakbroeders de rol van eiwitten overschatten, was het omstreeks 1900 algemeen geaccepteerd dat eiwitrijk voedsel het meest voedzaam was.⁶ Voedseldeskundigen geloofden dat met name dierlijke eiwitten, in het bijzonder rood vlees, van belang waren voor de gezondheid. Plantaardige diëten hadden daardoor een slechte naam. Vegetariërs zouden door hun gebrek aan dierlijke eiwitten vermagerd, week en slap zijn. Daarnaast zouden de harde celwanden van planten moeilijk te verteren zijn, waardoor complicaties in de maag en darmen konden optreden. Aan onder andere die twee misvattingen hebben de vegetariërs hun reputatie als ziekelijke sujetten te danken.⁷ Historicus en dierenvriend Dirk Jan Verdonk beschrijft in *Het dierloze gerecht* hoe de voedingsleer zo diepliggende culturele opvattingen over de associatie tussen vlees en 'stoere karaktertrekken' als mannelijkheid bevestigde. Hij suggereert dat voedseldeskundigen uit de negentiende eeuw daar wellicht door beïnvloed waren.⁸

'HOE DAN OOK STOND HET VEGETARISME HAAKS OP DE VOEDINGSLEER VAN HET FIN DE SIÈCLE. ER BESTOND DAN OOK ENIGE ANIMOSITEIT TUSSEN DE VEGETARIËRS EN DE GEVESTIGDE WETENSCHAP.'

Hoe dan ook stond het vegetarisme haaks op de voedingsleer van het fin de siècle.⁹ De discussie die toentertijd over vaccinatie woedde is daar een duidelijk voorbeeld van. Zelfs medici waren aanvankelijk verdeeld over de vraag of massale vaccinatie een goed idee was. Voorstanders wezen op de vele levens die vaccinaties zouden redden, en tegenstanders plaatsten vraagtekens bij het bewijs voor de werkzaamheid van entstoffen. De Nederlandse vegetariërs schaarden zich onder de oppositie uit morele en fysiologische overwegingen. Ten eerste vonden ze het experimenteren op dieren voor de ontwikkeling van de vaccins moreel verwerpelijk.¹⁰ Ten tweede zagen ze vaccins, naast medicijnen en andere chemische producten, als tegennatuurlijk. Voor de vegetariërs was de natuur de leermeester voor het gezonde leven.¹¹ Niet het inspuiten van kunstmatig gekweekte stoffen, maar een vegetarisch

dieet verzekerde menselijke gezondheid.¹²

De centrale rol die de vegetariërs binnen de geneeskunde aan dieet toekenden, doet denken aan de ideeën van premoderne medici. Net als de aanhangers van de humeurenleer geloofden ze dat het lichaam een natuurlijke harmonie had, een balans die door goed te leven gewaarborgd kon blijven. Volgens historicus Jörg Albrecht opereerden de vegetariërs dus binnen een compleet ander paradigma dan de gevestigde wetenschap van hun tijd.¹³ In *Vom 'Kohlrabi-Apostel' zum 'Bionade Biedermeier'* bespreekt hij de totstandkoming van een alternatieve, vegetarische voedingsleer in Duitsland, de antithese van het 'hegemonialen Ernährungssystem'.¹⁴ De Nederlandse vegetariërs hielden geïnteresseerd de ontwikkeling van alternatieve voedingsleren in de gaten, in het bijzonder die van Bircher-Benner.

Dokter Maximilian Bircher-Benner (1867-1939) was een Zwitserse medicus die tot aan het eind van de negentiende eeuw een vrij conventionele praktijk had. Hij kwam op het spoor van de alternatieve geneeskunde toen conventionele medicijnen op één van zijn patiënten geen enkel effect leken te hebben. Gedreven door wanhoop vroeg hij een vegetarische kennis om advies, die hem een dieet van rauwkost aanraadde. Wonder boven wonder bleek het dieet succesvol. Bircher-Benner probeerde de miraculeuze genezing te verklaren met het natuurkundige concept entropie, de natuurlijke drang van alle materie naar een staat van chaos. Hij stelde dat als een gevolg daarvan alle voedingsstoffen in levende organismen 'vervallen'. De mate van verval, 'potentiaal', zou de voedzaamheid van een product bepalen. Aangezien potentiaal volgens de dokter afkomstig was van de zon, bevatten planten – die immers zonlicht in materie omzetten – de meeste potentiaal. Onderaan de ladder van voedzaamheid stond vlees.¹⁵

De vegetariërs ontvingen de ideeën van Maximilian Bircher-Benner met open armen. Tegenwoordig getuigt de aanwezigheid van muesli, een uitvinding van Bircher-Benner, in iedere supermarkt nog van zijn populariteit. Vanuit het perspectief van de gevestigde wetenschap zaten er echter veel haken en ogen aan de potentiaal-theorie van Bircher-Benner. Zo was zijn bewijsvoering nogal speculatief. De dokter maakte voornamelijk gebruik van anekdotes, die niet zijn theorie maar zijn conclusies bewezen.¹⁶ Daarnaast was zijn hypothese eigenlijk ontastbaar, waardoor het niet aan het falsificatiecriterium voldeed. Bircher-Benner zelf trok zich daar weinig van aan, aangezien hij het lichaam als 'kosmisch geweten' zag dat alle antwoorden over juiste voeding reeds bevatte. De wetenschappelijke methode was niet meer dan ballast: de praktijk was voor hem veel waardevoller.¹⁷

Het afwijzen van de wetenschappelijke methode had institutionele gevolgen voor Bircher-Benner. Door een publicatieverbod in medische tijdschriften was hij in feite uit de wetenschappelijke gemeenschap verbannen. Ook de vegetariërs moesten buiten de officiële kanalen van de wetenschap opereren, ondanks hun verlangen en pogingen zich te mengen in het wetenschappelijke debat. Felix Ortt (1866-1959), voorzitter van de NVB, geloofde bijvoorbeeld dat de inbreng van leken even waardevol was in de medische wetenschap als die van dokters. De grote hoeveelheid tegenstrijdigheden en onenigheid op het medische toneel bewees volgens Ortt immers dat het geen exacte wetenschap was. Ondanks Ortts redenering waren ook voor de vegetariërs medische vakbladen ontoegankelijk en moesten ze zich beperken tot publicaties in hun blad *Vegetarische Bode* (VB) en zelf uitgegeven brochures.¹⁸

Een voorbeeld is de spectaculaire brochure *Een enkel woordje* van de proto-veganistische guru Joseph Salomonson. Salomonson (1853-1908) werd

Portret van Maximilian Bircher-Benner
(bron: Wikimedia Commons)

geboren in Amsterdam en verhuisde op jonge leeftijd naar het Javaanse Semarang.¹⁹ Hij richtte in 1878 het vennootschap 'Gebroeders Salomonson' op met zijn broer Maurits en is enige tijd als consul actief geweest.²⁰ Ergens in het laatste decennium van de negentiende eeuw raakte hij overtuigd dat een leven volgens de natuur het goede leven is. Wellicht was hij geïnspireerd door wat hij om zich heen waarnam in Nederlands-Indië. In *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië* verscheen in 1901 een polemiek tussen een Salomonson en een redacteur, waarin Salomonson de 'Javaanse ellende' bespreekt. Salomonson stelt dat het leven van de Javanen geenszins ellendig was, aangezien ze gewend zijn volgens de natuur te leven: 'Ik voel nog meer voor het natuurlijke boschproduct van de Javaan, dan voor die lekkernijen der Europeesche beschaving!'²¹ De uiteindelijke filosofie van Salomonson heeft hij uiteengezet in *Een enkel woordje: anthroponomie* (1902).²²

De kerngedachte van *Een enkel woordje* is dat het juiste dieet de belangrijkste voorwaarde voor een gezond leven is. Dat dieet kwam volgens Salomonson voornamelijk neer op het vermijden van 'de duivel en haar twee saters': zout, dierlijk voedsel en drank. Met dat laatste doelt hij niet alleen op alcoholische dranken, 'maar drinken in algemeenen zin.'²³ Zonder de consumptie van zout en vlees zouden mensen namelijk ook geen dorst meer krijgen. Salomonson geloofde dat bovendien dierlijke producten en zout nauw met elkaar verbonden zijn, aangezien volgens hem bijvoorbeeld vlees en eieren enkel smakelijk zijn dankzij de toevoeging van keukenzout.²⁴ In mindere mate beïnvloedden ook externe omstandigheden de gezondheid. Salomonson beschrijft in *Een enkel woordje* de overvolle Amsterdamse Stadsschouwburg, waar het vanwege de afwezigheid van ventilatie riekt naar 'vunzige mensenlucht'. Hij wijst op de ironie dat mensen regen en wind daarentegen schuwen, terwijl dergelijke natuurlijke fenomenen 'heilzaam'

zouden zijn voor 'mens en dier'.²⁵

Salomonson levert een overvloed aan argumenten voor zijn gezondheidstheorie, die variëren van anekdotisch tot theologisch. Ten eerste wijst hij op de vitaliteit van mensen die zijn dieet volgen, onder wie natuurlijk hijzelf. Volgens Salomonson konden planteneters leeftijden zo hoog 'als in het Oude Testament genoemd' bereiken.²⁶ Ook waren ze in staat tot allerlei geweldige atletische prestaties. Salomonson noemt een aantal voorbeelden van vegetarische atleten die de eerste prijs op wedstrijden binnengesleept hadden.²⁷ Ten tweede haalt hij een aantal historische argumenten aan. Salomonson wilde de natuurstaat van de oorspronkelijke mens, die 6000 jaar geleden geleefd zou hebben, herstellen.²⁸ Volken die nog in die staat leefden, zoals 'indianen', en wellicht de eerdergenoemde Javanen, waren namelijk bijzonder gezond.²⁹ De Joden zouden duizenden jaren geleden al weinig zout gegeten hebben uit 'wijsgeerige grondslag'.³⁰ Ten slotte voorziet Salomonson zijn filosofie van enig messianistisch cachet, door zichzelf haast als opvolger van Christus te presenteren. Salomonson stelt dat met zijn leer 'het werk van Jezus Christus (...) bijna volmaakt' is.³¹

De opvattingen van Salomonson zijn een Nederlands voorbeeld van Albrechts stelling, aangezien ze onverenigbaar zijn met de gevestigde voedingsleer. Een deel van de brochure is zelfs een directe aanval op de medische geneeskunde. Zo vindt Salomonson medici onbekwaam, omdat ze in te veel verschillende zaken geleerd moeten zijn. Door hun lange studie krijgen ze bijvoorbeeld te maken met 'afstomping ten gevolge van overlading'. Als gevolg van hun mechanistische tunnelvisie, verliezen ze het holisme van de mens, de basis van Salomonsons leer, uit het oog.³² Bovendien zouden de methodes van de medische geneeskunde allesbehalve ongevaarlijk zijn. Zo vertelt Salomonson de volgende cynische anekdote over operaties: 'Ja, mijn lieve mevrouw! De operatie is niet bepaald gevaarlijk, maar een operatie blijft altyd een operatie...Vol vertrouwen en hoop wandelde ze naar het ziekenhuis...Vijf dagen na de operatie werd ze begraven!' Ook 'medicijnen en kunstmiddelen' deden volgens Salomonson meer kwaad dan goed.³³ Als veilig alternatief stelde Salomonson 'autodidaktische studie' voor. Achttien maanden lang had hij experimenten op zijn eigen lichaam gedaan, om aan den lijve te ondervinden wat wel en niet gezond voor hem was. Anderhalf jaar is een lange tijd, zo schrijft hij, maar niets vergeleken met de opleiding medicijnen.³⁴ Net als Bircher-Benner zag Salomonson het lichaam als een 'openbarende mechanisme'.³⁵ Hij zag zijn leer als een bedreiging voor de gevestigde wetenschap. Niet alleen kostte zijn 'anthroponomie' minder tijd om te beheersen, het systeem bracht ook de voorwaarde van de geneeskunde in het geding: menselijke ziekte. Als iedereen volgens de leer van Salomonson zou leven zou niemand namelijk meer ziek worden. Zonder zieken om te genezen, verliest de geneeskunde zijn *raison d'être*. Salomonsons anthroponomie is dus de antithese van de medische wetenschap.³⁶

Het is de vraag of Salomonson veel aanhang heeft gehad. In de jaren na zijn publicatie duikt hij met enige regelmaat op in kranten, bijvoorbeeld toen hij in januari 1903 de regering van Nederlands-Indië probeerde te overtuigen dat hij lepra kon genezen met enkel 'water, licht, lucht en zon'.³⁷ De redacteurs van die kranten dreven vaak de spot met hem. Zo schrijft een correspondent van de Zwolsche courant in Parijs, nadat Salomonson zijn verzoek tot een interview had afgewezen, dat hij 'niet begreep, dat een beetje praten iemand vermoeien kon, die door zo'n levenswijze een voorbeeld van een krachtig man moest zijn'.³⁸ De VB haalde zo nu en dan Salomonson aan, maar hij was geen hoofdpersoon binnen de NVB. Dat is

wellicht te verklaren door het feit dat hij opereerde vanuit het buitenland, eerst Nederlands-Indië en later Frankrijk en Zwitserland. Ook de geschiedschrijving besteedt weinig aandacht aan Joseph Salomonson. Hij komt niet voor in het grootste deel van de historiografie over het vegetarisme (bv. André de Roo, Hugo Röling, Rothuis). Alleen in Verdonks *Dierloos* speelt hij een kleine rol. Verdonk duidt hem daar echter foutief aan als 'Rafael Salomonson'.³⁹

Joseph Salomonson is een vrij extreem voorbeeld van de anti-wetenschappelijke houding van het vegetarisme. Binnen de NVB klonken ook stemmen die minder vijandig tegenover de wetenschap stonden. Zo zat er een aantal artsen in de beweging, zoals de kinderarts Ootmar, die veel kritiek leverde op de natuurgeneeskundige uitingen van de vegetariërs.⁴⁰ Rond 1910 nam de NVB als beweging zijn standpunt over. Steeds meer medici erkenden in die tijd dat een (lacto-)vegetarisch dieet niet ongezonder hoefde te zijn, waardoor anti-wetenschappelijke argumenten hun kracht verloren.⁴¹ Het Eltzbacher-rapport, waarin Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog het dieet uitzette waarmee het de oorlog wilde winnen, laat die ontwikkeling zien. Het vette, vlezige menu van de vooroorlogse Duitsers moest wijken voor een proteïnerijk, grotendeels plantaardig dieet.⁴² Het NVB-voorzitterschap van Hugo Nolthenius (1848-1929), die in 1907 het stokje overnam van Daniël de Clercq, weerspiegelt die ontwikkeling. Nolthenius, een docent klassieke talen van beroep, at voornamelijk uit ethische overwegingen vegetarisch. Gezondheidsargumenten waren voor hem minder belangrijk.⁴³ Het vegetarisme stond daardoor minder in direct conflict met de gevestigde wetenschap, en leek zo nu en dan zelfs verenigbaar.

Een betoog van B.J.C. te Hennepe uit 1917 is daar een goed voorbeeld van. Bernard te Hennepe (1884-1955) was een Rotterdamse dierenarts, die op latere leeftijd roeier geworden was.⁴⁴ In oorlogstijd bracht hij, naar aanleiding van een succesvolle lezing, het boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme* (1917) uit.⁴⁵ Te Hennepe schrijft dat hij vegetariër geworden is dankzij de voedingstheorie van Heinrich Lahmann (1860-1905), die hij leerde kennen tijdens een conferentie van dierenartsen in 1906.⁴⁶ Lahmann had een alternatieve voedingsleer geconcipieerd waarbij het gezond houden van het bloed door een dieet van veel fruit en bladgroente centraal stond.⁴⁷ Tien jaar later verhiel Te Hennepe zich echter vooral tot het 'officieel' medische debat. Zijn betoog heeft een duidelijk wetenschappelijke signatuur, met uitgebreide annotatie en tabellen met bevindingen, en besteedt veel aandacht aan de theorieën van de grote namen als Von Liebig. Te Hennepe baseert zich bovendien nergens op Bircher-Benner, die ten tijde van schrijven uit de gratie was, maar nog altijd een belangrijke naam in de natuurgeneeskunde was.

In dat opzicht verschilt de opzet van *Lichaamscultuur en vegetarisme* fundamenteel van Salomonsons traktaat. Te Hennepe stelt zelfs dat vegetariërs met 'allerlei afwijkende manieren', waar Salomonson er genoeg van had, het vegetarisme 'meer kwaad dan goed' doen.⁴⁸ Hij benadert ook zijn betoog anders dan Salomonson, die uitsluitend anekdotisch bewijs aandroeg. Te Hennepe presenteert een uitgebreid overzicht van wetenschappelijke onderzoeken en analyseert kritisch hun discussies. Zo zou de bekende voedingsdeskundige Carl von Voit (1831-1908) een onderzoek van ene dokter Playfair, dat een lagere eiwitbehoefte bewees, genegeerd hebben en 'er voor zijn gemiddelde berekening eenvoudig geen gebruik van' gemaakt hebben.⁴⁹ Daarnaast kaart hij een misvatting in de aard van het statistische onderzoek naar eiwitten aan. 'Men is van de veronderstelling uitgegaan dat de mensch in de +/- 4000 jaren zijner geschiedenis door zijn natuurinstinkt langzamerhand geleerd

Ansichtkaart van Joseph Salomonson.
(Uit eigen collectie van de auteur)

zou hebben hoeveel eiwit voor hem het beste is.' De statistieken hebben volgens Te Hennepe niet in kaart gebracht hoeveel eiwitten een mens nodig heeft, maar hoeveel ze eten.⁵⁰ Wetenschappers maken zich zo schuldig aan de naturalistische drogreden dat wat zo is, ook zo zou moeten zijn. Als bewijs dat eiwitbehoefte cultureel bepaald is, haalt Te Hennepe voorbeelden aan van herbivore dieren die overgaan op een vleesdieet. Op vergelijkbare wijze at de mens wellicht ooit vegetarisch, maar is hij in de loop der eeuwen omnivoor geworden.⁵¹

'NVB-PROPAGANDIST DANIËL DE CLERCQ GING ZELFS HET LAND IN MET EEN MENSENSCHEDER OM TE LATEN ZIEN DAT ONS GEBIT VOOR PLANTAARDIG VOEDSEL GEMAAKT IS.'

Te Hennepe noemt de Deense arts Mikkel Hindhede (1862-1945) als een voorbeeld van degelijker wetenschappelijke arbeid. Hindhede werd in 1909 directeur van het voedingsinstituut van Kopenhagen en had tijdens de Eerste Wereldoorlog geadviseerd de voedingsproductie te concentreren op producten met veel plantaardige eiwitten. Dat bleek een groot succes. Zelf berekende hij dat zijn beleid 6300 levens had gered van een hongerdood.⁵² Hindhede had als kind al kennisgemaakt met een eiwitarm dieet toen hij als boerenzoon opgroeide op het Deense platteland. Toen hij medicijnen studeerde verbaasde het hem daarom dat de eiwitbehoefte in de wetenschap zo hoog werd ingeschat. Hij begon alternatieve diëten als het vegetarisme te onderzoeken en gebruikte daarvoor, onder anderen, zichzelf als proefpersoon. Vooral daarom loopt Te Hennepe met hem weg: 'Hindhede overtreft alle andere onderzoekers door de jarenlange toewijding, waarmee hij op eigen lichaam (...) proeven nam.' Bovendien bewees Hindhede dat een plantaardig dieet meer dan voldoende voedingsstoffen bevat, zelfs voor zware arbeid.⁵³

De waardering van experimenten doen op jezelf doet denken aan de anthroponomie van Salomonson. Ook het argument van de vleesloze 'natuurstaat' komt terug in *Lichaamscultuur en vegetarisme*. De vegetariërs vergeleken vaak de fysiologie van de mens met die van andere herbivore primaten. Zo wezen ze bijvoorbeeld op het gebit en de darm lengte van mensen, die gemaakt zouden zijn voor het kauwen en verteren van plantaardig voedsel.⁵⁴ NVB-propagandist Daniël de Clercq ging zelfs het land in met een mensenschedel om te laten zien dat ons gebit voor plantaardig voedsel gemaakt is.⁵⁵ Te Hennepe demonstreert hetzelfde aan de hand van beweringen van een achttal wetenschappers. Zo laat hij zoöloog Peter Mitchell zeggen:

De inrichting en aard van onze zintuigen, het fysiologisch rythme van ons lichaam, onze voortplantings- en spijsverteringorganen, onze instinkten en onze aanleg, ons weerstandsvermogen tegen of onderhevigheid aan bepaalde ziekten, ja, zelfs de soort van parasieten die ons bezoeken, dit alles kenmerkt ons als lichtelijk gewijzigde apen.⁵⁶

Toch zijn de verschillen tussen Salomonson en Te Hennepe groter dan de overeenkomsten. Deels is dat het gevolg van het type publicatie waarin ze hun gedachten uiteengezet hebben. Zo is *Een enkel woordje* een brochure, met als doel om zijn ideologie te propagieren. *Lichaamscultuur* is een gebonden boek, uitgegeven

door De maatschappij voor goede en goedkope lectuur (later de Wereldbibliotheek). Die uitgeverij bracht vooral literaire klassiekers uit, en gaf Te Hennepe dus toegang tot een specifiek, waarschijnlijk intellectueel publiek. Daarnaast schreven ze in een andere tijd. Zoals boven beschreven, dacht de medische wetenschap in de jaren 1910 minder negatief over het vegetarisme en was er zelfs een aantal gerespecteerde voorstanders, zoals Mikkelt Hindhede.⁵⁷ Ook de ontdekking van de vitamine door Casimir Funk (1912) voorzag het vegetarisme van enige wetenschappelijke steun.⁵⁸ Een trage omverwerping van Albrechts 'hegemoniale voedselleer', die in Salomonsons tijd nog op de superioriteit van vlees gericht was, had in 1917 zijn intrede gedaan.

Te Hennepe en Salomonson symboliseren zodanig twee uiterste posities binnen het vegetarisme. Wetenschap is volgens Albrecht altijd een dynamiek tussen een 'antagonistische Konstellation von Akteuren', waarbij afwijkende ideeën oude orthodoxieën betwisten. Uit die tweestrijd ontstaat vervolgens een nieuwe wetenschappelijke orthodoxie.⁵⁹ Vanuit dat perspectief waren zowel het standpunt van Salomonson als dat van Te Hennepe van belang voor de ontwikkeling van de wetenschap. De vroege vegetariërs, van wie Salomonson en Bircher-Benner extreme voorbeelden zijn, verdedigden afwijkende ideeën over de voedingsleer. Te Hennepe is juist een voorbeeld van iemand die opereerde binnen een nieuwe wetenschappelijke orthodoxie, die het plantaardige dieet positiever beoordeelde. Dat had als gevolg dat, hoewel Te Hennepe de bevindingen van de medische wetenschap aanvalt, hij dat in dezelfde taal als de gevestigde wetenschap doet.⁶⁰

Ook de NVB zocht ten slotte toenadering tot de gevestigde wetenschap. Een teken aan de wand was de publicatie in de VB van een lijst met medici die het vegetarisme welgezind waren.⁶¹ In de eenentwintigste eeuw zijn elementen van de alternatieve voedingsleer zelfs mainstream geworden. Speculatieve ideeën zoals die van Bircher-Benner en Lahman zijn in de obscuriteit verdwenen, maar hun correctie op de eiwitbehoefte is inmiddels algemeen geaccepteerd. De associatie tussen ziekelijkheid en vegetarisme is, ondanks recente pogingen van politici als Thierry Baudet om dat tijt te keren, in ieder geval verdwenen. Volgens Albrecht is de ontdekking dat vlees kankerverwekkend kan zijn (2015) de conclusie van die ontwikkeling. Een eeuw later is de suggestie van Salomonson dat vlees giftig is, toch nog door de gevestigde wetenschap bevestigd.⁶²

Max Hell studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in moderne Europese geschiedenis en met name geïnteresseerd in de werking van ideologie.

Eindnoten

- 1 André de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990* (Amsterdam 1992) 6.
- 2 Angela Rothuis, *Vegetarisme en medici. 'Vleesloze' voeding vanuit verschillende standpunten beschouwd* (Nijmegen 1993) 3-4.
- 3 Ibidem.
- 4 Hugo Röling, *'De God'lijke stem van het medelijden'. Vegetarisme in Nederland 1894-1914* (1972) 3.
- 5 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 7.
- 6 Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009) 137.
- 7 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 73.
- 8 Verdonk, 136-138.
- 9 Idem, 142-143.
- 10 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 82-83.
- 11 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 44-45.
- 12 Idem, 47.
- 13 Idem, 51.
- 14 Idem, 27.
- 15 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 12-13, 15-17.
- 16 Idem, 20, 24.
- 17 Idem, 25.
- 18 Idem, 22. 85, 86, 91.
- 19 Stadsarchief Amsterdam, Militieregisters, archiefnummer 5182, inventarisnummer 4308, p. 79.
- 20 *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad* (4 september 1878).
- 21 'Batavus Droogstoppel, Firma Last & Co.', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* (5 juni 1901).
- 22 Joseph Salomonson, *Een enkel woordje 'anthroponomie' (de menscheer volgens de grondbeginselen der wet geveende rede, welke den mesch beschouwt, niet zooals hij is, maar zoals hij wezen moet)* (Amsterdam 1902) 4.
- 23 Idem, 5.
- 24 Idem, 23.
- 25 Idem, 8.
- 26 Idem, 7.
- 27 Idem, 12.
- 28 Idem, 2.
- 29 Idem, 32.
- 30 Idem, 23.
- 31 Idem, 2.
- 32 Idem, 16.
- 33 Idem, 14.
- 34 Idem, 27.
- 35 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 25.
- 36 Salomonson, *Een enkel woordje*, 11.
- 37 'Van Hier en Daar (Bloemkens der Zotheid, saamgeraapt voor Het Nieuws van den Dag v. Ned. Ind.)'. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* (21 januari 1903).
- 38 'Brieven uit Parijs', *Provinciale Overijselsche en Zwolsche courant* (21 augustus 1903).
- 39 Verdonk, *Dierloos*, 77, 80.
- 40 Röling, *'God'lijke stem'*, 38.
- 41 Idem, 21.
- 42 Corinna Treitel, 'Max Rubner and the Biopolitics of Rational Nutrition', *Central European History* 41:1 (2008) 1-25, aldaar 17.
- 43 Treitel, 'Max Rubner', 9, 16.
- 44 B. J. C. Te Hennepe, *Lichaamscultuur en vegetarisme* (Amsterdam 1917) 1-2; 'SR/Olympic Sports', <https://archive.org/web/20161204020414/http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/te/bernard-te-hennepe-1.html> (geraadpleegd op 18 mei 2023).
- 45 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, vii-viii.
- 46 Idem, 2.
- 47 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 147.
- 48 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 4.
- 49 Idem, 26-27.
- 50 Idem, 22-23.
- 51 Idem, 16.
- 52 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 161.
- 53 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 56-57.
- 54 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 71-72; Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 53; Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 43.
- 55 Röling, *God'lijke stem*, 10.
- 56 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 16.
- 57 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 161-162.
- 58 Verdonk, 149; Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 143.
- 59 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 19.
- 60 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 80-83.
- 61 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 68.
- 62 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 1-2.

Van boeken krijg je nooit genoeg

www.athenaeum.nl

©Foto: Ewoud de Kat

Athenaeum Boekhandel

**Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum**
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

HOE HERDENK JE EEN VERGETEN RAMP?

HET BOMBARDEMENT VAN NIJMEGEN EN ZIJN COMPLEXE HERINNERINGSCULTUUR

Saul Kennedie

Het bombardement van Nijmegen op 22 februari 1944 is een van de grootste rampen uit de Nederlandse geschiedenis. Toch was er tijdens en na de Tweede Wereldoorlog weinig tot geen belangstelling voor het bombardement. Dit had onder andere te maken met het feit dat de bommen op Nijmegen afkomstig waren uit Amerikaanse vliegtuigen. Hoe gaven de Nijmegenaren de herdenking, ondanks dit pijnlijke feit, vorm?

Inleiding

Dit jaar is het tachtig jaar geleden dat Amerikaanse vliegtuigen per ongeluk Nijmegen bombardeerden.¹ De Amerikanen dachten op 22 februari 1944 boven Duitsland te vliegen toen zij hun bommen boven de stad afwierpen. Er vielen meer dan 760 doden en een groot deel van het centrum raakte onherstelbaar beschadigd.² In het najaar werd Nijmegen bevrijd door het Amerikaanse leger. Het feit dat Nijmegen door een bevriende natie werd gebombardeerd die de stad ook nog eens bevrijd had, bemoeilijkte de verwerking en herdenking van de ramp na de oorlog.

Er kwam geen nationale herdenking en pas veertig jaar later begonnen historici onderzoek te doen naar het bombardement. Veertig jaar lang was daarmee ook onduidelijk wat er op 22 februari 1944 precies gebeurd was. Dit leidde tot geruchten dat Nijmegen expres gebombardeerd was en de Nederlandse regering in ballingschap hier zelfs opdracht voor had gegeven. De amateurhistoricus Alfons Brinkhuis kwam in 1984 tot de conclusie dat dit niet het geval was.³ Later verscheen er ook een onderzoek naar de manier waarop de ramp herdacht en verwerkt werd in Nijmegen zelf. De historicus Joost Rosendaal schreef hier in 2009 het boek *Nijmegen' 44. Verwoesting, verdriet en verwerking* over.⁴

Rosendaal kijkt naar hoe gezagsdragers zoals de kerk en de gemeente omgingen met de herdenking van het bombardement. Rosendaal kijkt niet naar de manier waarop de gewone bevolking de ramp herdacht en verwerkte vanaf 1944. Het boek van Rosendaal is daarmee vooral een politieke geschiedenis naar de nasleep van het bombardement. Mijn studie richt zich op de manier waarop de bevolking de ramp herdacht en verwerkte. Daarmee vormt mijn paper een eerste cultuurgeschiedenis naar de (prille) verwerking van het bombardement.

Voor een studie naar de verwerking van het bombardement op Nijmegen door de lokale bevolking, richt ik mij in dit artikel op de bidprentjes die zijn gemaakt

De binnenstad van Nijmegen, vlak nadat het bombardement plaatsvond.

(Bron: Wikimedia Commons)

voor een aantal slachtoffers van het bombardement. Via een bidprentje herdenken katholieken hun gestorvenen. De bidprentjes zijn van de slachtoffers die stierven op een katholieke kleuterschool. Dit paper bespreekt wat er in deze bidprentjes staat en wat deze bidprentjes ons kunnen vertellen over de manier waarop de gewone bevolking stilstond bij het bombardement van Nijmegen. Allereerst wordt er een globaal overzicht gegeven van wat er op 22 februari 1944 gebeurde en hoe de autoriteiten omgingen met de herdenking en verwerking van de ramp in de periode 1944-2024.

De herdenking van de ramp door de jaren heen

Tijdens het bombardement was Nijmegen nog bezet door de Duitsers. De Duitsers gebruikten de gebeurtenis om de Amerikanen in een kwaad daglicht te plaatsen. Een paar dagen na de ramp vond er een massabegravenis plaats waar veel aandacht voor was. Zo'n 500 slachtoffers werden op de algemene begraafplaats van Nijmegen begraven.⁵ De slachtoffers van de Montessorischool, voor wie de bidprentjes werden gemaakt, behoorden hier niet toe. Zij werden een tijdje later begraven op de katholieke begraafplaats van Nijmegen. Hun begravenis was dan ook minder massaal en anoniem, maar juist besloten en persoonlijk. De bidprentjes getuigen hiervan.

Na de oorlog was er weinig aandacht voor het bombardement. De focus van het herdenken lag op de septemberdagen van 1944, toen Nijmegen bevrijd werd door de Amerikanen. De burgers die stierven tijdens de bevrijding en tijdens

het bombardement kregen weinig tot geen aandacht. In de jaren veertig en vijftig domineerden de thema's religie en wederopbouw de herdenking van de ramp.

Pas in 1980 werd er voor het eerst onderzoek gedaan naar het bombardement. De amateurhistoricus Alfons Brinkhuis startte hiermee. Brinkhuis wilde dat duidelijk werd wat er op 22 februari 1944 precies gebeurd was. Nabestaanden zouden het bombardement daarmee beter kunnen verwerken.⁶ Brinkhuis presenteerde in 1984 zijn bevindingen. Zijn eindconclusie luidde dat de Amerikanen Nijmegen voor een Duitse stad aanzagen.

De landelijke media berichtten ook over het onderzoek van Brinkhuis. Hierdoor nam de belangstelling voor het bombardement toe. Er kwam nu voor het eerst ook aandacht voor de mensen die de ramp hadden meegemaakt. Ooggetuigen deden voor het eerst in veertig jaar tijd hun verhaal. In de jaren negentig zette deze trend door. Ooggetuigen kregen nu een centrale rol in de herdenking van het bombardement. Daarnaast konden nabestaanden voor het eerst terugblikken op al die jaren dat het bombardement geen aandacht kreeg. Dit heeft grote gevolgen gehad voor hoe nabestaanden de ramp hebben kunnen verwerken.

In 2000 werd het monument *De Schommel* onthuld voor de slachtoffers van het bombardement.⁷ Dit gedenkteken kwam op de plek waar vroeger de speelplaats lag van de kinderen van de Montessorischool die om het leven kwamen bij de ramp. In 2017 werd het monument *Brandgrens024* onthuld.⁸ Dit monument geeft door middel van een patroon op de grond aan waar de brandgrens lag tijdens het bombardement. Het gedenkteken bestaat uit bijna 800 stenen en op elke steen staat de naam van een slachtoffer. Afgelopen februari was het tachtig jaar geleden dat de ramp plaatsvond. Bij de herdenking waren meer dan 2000 mensen aanwezig, onder wie ook burgemeester Bruls en vertegenwoordigers van de Nederlandse regering en de Amerikaanse ambassade. Het bombardement heeft daarmee een duidelijke plek in de Nederlandse herdenkingscultuur ingenomen.

De massa aan informatie die nu beschikbaar is over de herinneringscultuur van de ramp is voor een groot deel te danken aan historicus Joost Rosendaal. Volgens Rosendaal kan het bombardement niet als een vergissing worden gezien. Op het moment dat de Amerikanen boven Nijmegen vlogen wisten ze namelijk niet waar ze waren. Toen de vliegtuigen een spoorwegemplacement boven een grote stad aan een rivier zagen, gooiden ze hun bommen af. Het was volgens Rosendaal niet zo dat de Amerikanen zich vergisten en dachten boven Duitsland te vliegen. Ze wisten niet boven welk land ze vlogen, namen dat risico voor lief en gooiden hun bommen af.⁹ Brinkhuis kwam in 1984 tot een andere conclusie. Volgens hem dachten de Amerikanen boven Duitsland te vliegen toen ze hun bommen afgooiden. Duidelijk is in ieder geval dat Nijmegen niet met opzet door de Amerikanen werd gebombardeerd.

'HET BOMBARDEMENT VAN NIJMEGEN 22 FEBRUARI 1944 IS EEN VAN DE GROOTSTE RAMPEN UIT DE NEDERLANDSE GESCHIEDENIS.'

Nadat er een globaal overzicht van de herinneringscultuur door de jaren heen is gegeven, richten we ons nu op een bepaalde periode uit die herinneringscultuur. We kijken naar de meest prille herinneringscultuur. Hoe werd het bombardement vlak na de gebeurtenis zelf herdacht en verwerkt? Vlak na het bombardement vond

Eén van de bidprentjes gebruikt bij de massabegrafenis waarbij Elly Poos geborgen werd (Regionaal archief Nijmegen, 579 Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen 1931-2019, inv. nr. 131. 96)

een massabegrafenis plaats. Zo'n 500 slachtoffers werden begraven op de Algemene Begraafplaats van Nijmegen. Bij deze massabegrafenis waren veel mensen aanwezig.

Zoals gebruikelijk was in deze tijd, speelde religie een grote rol tijdens de uitvaart. Religieuze bronnen uit deze periode kunnen ons dus veel vertellen over hoe mensen het bombardement herdachten en verwerkten. Daarom wordt hier zo'n religieuze bron geanalyseerd.

Het gaat om bidprentjes die gebruikt werden tijdens de begrafenis van de 24 kinderen en acht religieuze zusters die omkwamen bij het bombardement. Op 8 maart 1944 werden zij begraven op het Rooms-Katholieke Kerkhof van Nijmegen. Deze begrafenis was minder massaal en persoonlijker dan de massabegrafenis. Een analyse van de bidprentjes van deze uitvaart geeft ons nieuwe inzichten in de manier waarop gewone mensen omgingen met de ramp.

Veel bidprentjes halen troost uit het feit dat de doden nu in de hemel zijn en het daar beter hebben. Zo staat in het bidprentje van Willy Kropman in dichtvorm geschreven: 'God gaf het ons, God nam het ons, Gods name zij geprezen; 't was wel bij ons, 't ging weg van ons, 't was beter in den Hemel; daar blijft het ons, daar wacht het ons, daar zien wij eenmaal weder!'¹⁰ Uit deze tekst kan worden opgemaakt dat de familie zich troost met het feit dat de doden nu in de hemel gelukkiger zijn dan op aarde. Verder halen ze troost uit het feit dat dit Gods wil is en zij Willy ooit weer zullen zien als zij zelf overlijden. Dit gedicht is geschreven vanuit het perspectief van de familie zelf.

Er zijn ook gedichten die geschreven zijn vanuit het perspectief van de gestorvene zelf. Degene die overleden is, spreekt in dat geval zijn familie toe en

troost haar ook. Dat zien we in de volgende passage uit het bidprentje van Elly Roos terug:

Papa waarom is U toch zo droevig, waarom zijn uw ogen rood, Mamma, waarom toch dat schreien, is het om uw Elly's dood. Ziet nu opwaarts naar den hemel, waar ik met het engelenkoor, jubel met mijn speelgenootjes heel de eeuwigheid nu door. Wij, wij bidden allen samen, Heel heel dicht aan Jezus voet. Help onz' Ouders lieve Heertje Geef hun kracht en lijdensmoed. Papa wil nu niet meer schreien Mama droog uw tranen af. Eens ziet Gij uw Elly weder, Eens aan d'overzij van 't graf.¹¹

In sommige bidprentjes wordt ook verwezen naar passages uit de Bijbel. Zo ook in het bidprentje van een van de hoofdzusters, Maria Bovendeert. Zij wordt in het bidprentje eerst geprezen voor de goede religieuze lessen die zij de kinderen meegaf.¹² Er wordt verwezen naar Johannes 12:24. In dit fragment vertelt Jezus dat mensen die anderen helpen en onbaatzuchtig zijn het eeuwige leven in de hemel zullen hebben.¹³ Dus omdat de zuster zo goed geleefd heeft is het nu zeker dat zij een mooi en eeuwig leven in de hemel krijgt. Hiermee wordt in herinnering gebracht wat voor goed werk de overledene op aarde heeft verricht. Daarvoor krijgt zij nu als beloning het eeuwige leven in de hemel.

Voor de andere zusters die stierven werd gezamenlijk één bidprentje gemaakt. Op de achterkant van dit bidprentje staat een verwijzing naar Mattheüs 24:31.¹⁴ In Mattheüs 24 vertelt Jezus dat generaties zeker niet volledig verdwijnen als ze uitsterven. Ze zullen voortleven. Deze passage is door de nabestaanden gekozen om aan te geven dat zij hun dierbaren niet snel zullen vergeten. Verder benadrukken zij dat de generatie van de ramp van 1944 niet verdwenen is. In religieuze zin leven zij voort in de hemel, maar zij leven ook voort in de gedachten van de mensen die het bombardement hebben overleefd.

In het bidprentje voor de zusters komt ook het volgende stuk voor: 'Heer, ondoorgrondelijk zijn Uw raadsbesluiten. In geloof buigen wij nederig het hoofd: Uw H. Wil geschiede. O diepte der rijkdommen van Gods wijsheid en Wetenschap.'¹⁵ De nabestaanden begrijpen dus niet waarom God ervoor koos dat de zusters moesten sterven, maar ze leggen zich neer bij zijn oordeel, dat altijd het juiste oordeel is.

Conclusie

Het bombardement op Nijmegen van 22 februari 1944 is een van de grootste rampen uit de Nederlandse geschiedenis. Dit artikel gaat over de herinneringscultuur van dit bombardement. Er is een globaal overzicht gegeven van hoe die herinneringscultuur zich ontwikkelde vanaf de eerste dagen na de ramp tot in het heden. Vervolgens is er nader ingezoomd op een bepaalde periode uit deze herinneringscultuur. Aan de hand van bidprentjes is er gekeken hoe burgers door middel van het geloof de ramp herdachten en verwerkten.

Vlak na het bombardement vond er een massabegrafenis plaatst. Zo'n 500 slachtoffers werden begraven. Veel mensen waren hierbij aanwezig. Deze begrafenis was georganiseerd door de autoriteiten. Vanwege het grote aantal overledenen was er weinig aandacht voor individuele slachtoffers. Deze overledenen werden als een grote homogene groep herdacht. Deze gebeurtenis vertelt ons daarmee weinig over het individuele leed van de nabestaanden.

De uitvaart die later plaatsvond voor de slachtoffers van de katholieke

kleuterschool was anders. Doordat deze begrafenis minder massaal was, kon er uitgebreid worden stilgestaan bij elk individueel slachtoffer. Zo werden er bidprentjes gemaakt voor de overledenen. Daarin is goed te zien wat de nabestaanden doormaakten en wie de slachtoffers waren. Door deze bron weten we nu meer over hoe de gewone bevolking het bombardement herdacht en verwerkte vlak na de ramp zelf. In het werk van Rosendaal is het perspectief van de bevolking grotendeels afwezig. Rosendaal focust zich op hoe gezagsdragers zoals de gemeente en overheid de herdenking en verwerking van het bombardement vormgaven. Deze studie is een eerste cultuurgeschiedenis naar de (prille) herinneringscultuur van het bombardement op Nijmegen.

De bidprentjes zijn een religieuze bron. Het spreekt dus voor zich dat de nabestaanden de ramp door middel van het geloof probeerden te verwerken. De nabestaanden proberen zich te troosten met de gedachten dat de slachtoffers nu in de hemel zijn en hen daar ooit weer zullen terugzien. Ook wordt troost gezocht in de gedachte dat dit Gods wil is. Verder benadrukken de nabestaanden dat ze hun dierbaren nooit zullen vergeten.

Mijn grootste drijfveer voor dit onderzoek was om de ernst van de ramp meer onder de aandacht te brengen en de slachtoffers zo eer te bewijzen. In de bidprentjes geloven de nabestaanden dat de overledenen nu het eeuwige leven in de hemel hebben. Of je hier nou wel of niet in gelooft, het is zeker dat deze slachtoffers het eeuwige leven in onze herinnering aan de Tweede Wereldoorlog verdienen.

Saul Kennedie volgt momenteel de master Geschiedenis (Duitslandstudies) aan de Universiteit van Amsterdam. Hiervoor heeft hij politicologie gestudeerd. Zijn interesses zijn de periode van het interbellum en herinneringscultuur in het algemeen.

Eindnoten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een paper dat ik in 2023 schreef onder begeleiding van Hanco Jürgens. Ik schreef dit paper bij het vak: Verdiepingsvak II: concepten in de geschiedenis dat onderdeel uitmaakte van mijn
- 2 minor geschiedenis.
- 3 J. Rosendaal, *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2009) 10.
- 4 A. Brinkhuis, *De fatale aanval 22 februari 1944. Opzet of vergissing? De waarheid over de mysterieuze Amerikaanse bombardementen op Nijmegen, Arnhem, Enschede en Deventer* (Weesp 1984) 74.
- 5 J. Rosendaal, *Nijmegen '44*.
- 6 Idem, 95.
- 7 Idem, 274-275.
- 8 4en5mei-Nijmegen.nl, <https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/2358/nijmegen-de-schommel> (geraadpleegd 29 maart 2024).
- 9 Idem.
- 10 J. Rosendaal, *Nijmegen '44*, 309.
- 11 Regionaal archief Nijmegen, 579 Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen 1931-2019, inv. nr. 131. 98.
- 12 Idem, inv. nr. 131. 96.
- 13 Idem, inv. nr. 131. 108.
- 14 Eo.nl- Johannes 12, <https://bijbel.eo.nl/bijbel/johannes/12> (geraadpleegd 20 mei 2023).
- 15 Eo.nl- Matteüs 24, <https://bijbel.eo.nl/bijbel/matteus/24> (geraadpleegd 20 mei 2023).
- 16 Regionaal archief Nijmegen, 579 Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen 1931-201, inv. nr. 131. 106.

VERHALEN IN KAART

EEN INTERVIEW MET ANNE-RIEKE VAN SCHAIK OVER HAAR ONDERZOEK NAAR CARTOGRAFISCHE VERTELLINGEN

Stephanie de Graaf en Pim Storm

Anne-Rieke van Schaik is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam, waar ze zich richt op verhaalkaarten in de vroegmoderne Lage Landen (ca. 1550-1750). Onder leiding van prof. dr. Bram Vannieuwenhuyze en dr. Elmer Kolfin onderzoekt Van Schaik hoe kaarten niet alleen geografische kennis vertegenwoordigen, maar ook actief de publieke opinie vormden. Haar project, 'Navigating through narratives: cartographic storytelling in the early modern Low Countries (ca. 1550-1750)', belicht de rol van 'verhaalkaarten' in het construeren van narratieven en het beïnvloeden van de samenleving. Van Schaik hoopt in haar promotieonderzoek nieuwe inzichten te bieden in de relatie tussen cartografie, vertelling en publieke perceptie.

Op een dinsdagmiddag ontmoetten we Anne-Rieke van Schaik bij een café in de buurt van het Universiteitskwartier in Amsterdam. Onder het genot van een kopje koffie nam Van Schaik ons mee in haar onderzoek. Van Schaik, promovendus aan de Universiteit van Amsterdam, bestudeert verhaalkaarten in de vroegmoderne Lage Landen (ca. 1550-1750): kaarten waarin ruimtelijke en narratieve gegevens zijn gecombineerd tot een geheel om een verhaal over één of meerdere gebeurtenissen te communiceren. Haar fascinatie voor dit onderwerp ontstond tijdens haar vooropleidingen, waar ze via kunstgeschiedenis haar weg vond naar een diepere verkenning van de wereld van cartografie en cultuurgeschiedenis.

Met een bachelor in Kunstgeschiedenis, een onderzoeksmaster in Geschiedenis en een tweede master in Boekwetenschap voelde Van Schaik zich aangetrokken tot het fysieke bronmateriaal en de culturele kant van de geschiedwetenschap. Tijdens haar studie ontdekte ze haar fascinatie voor cartografie, vooral dankzij keuzevakken bij haar huidige promotor prof. dr. Bram Vannieuwenhuyze. Haar laatste scriptie was dan ook een voorbode voor haar promotieonderzoek. Ze onderzocht kaarten van het beleg van Grave (1602) als casus, maar zag ook dat er nog stapels materialen klaarliggen om verder onderzocht te worden. Van Schaiks project, getiteld 'Navigating through narratives: cartographic storytelling in the early modern Low Countries (ca. 1550-1750)', duikt in de rol van 'verhaalkaarten' in vroegmoderne media en in nieuws- en herinneringscultuur. Met name tijdens de Opstand nam het genre een hoge vlucht en werden talloze belegeringen, veld- en zeeslagen in kaart gebracht. In diezelfde periode werden ook kaarten gemaakt van andere gebeurtenissen, zoals overstromingen, branden of expedities.

Anne-Rieke van Schaik
(Foto door Stephanie de Graaf)

Het krijgen van een promotieplek in Nederland is geen eenvoudige taak, zo benadrukt Van Schaik. In een academisch landschap waarin de concurrentie hoog is en de financiering beperkt kan zijn, vereist het veiligstellen van een promotieplek een combinatie van doorzettingsvermogen, enthousiasme, geluk en flexibiliteit. Na het afronden van haar masterdiploma ging ze direct aan de slag met het schrijven van een promotievoorstel. Tussen haar scriptie en haar promotie zat een periode van ongeveer twee jaar, waarin Van Schaik naast baantjes verder werkte aan haar onderzoek, congressen bezocht en contacten legde met andere onderzoekers. De wens om te promoveren bleef door haar nieuwsgierigheid en een brandend verlangen om zich helemaal te kunnen wijden aan onderzoek. Voor haar was het opstellen van een promotievoorstel een bijzonder leerzame ervaring, waardoor ze er ook meer in ging geloven. Dankzij dit proces werd het project veel concreter. Haar zelfvertrouwen omtrent haar onderzoek is duidelijk: 'Dit is mijn onderzoek,' verklaart ze. 'In mijn hoofd was ik al begonnen met het onderzoek voordat ik aan mijn promotie begon.' En vandaag de dag, anderhalf jaar verder, is Van Schaik als promovendus nog steeds even gedreven voor haar onderzoek.

Het promoveren zelf is voor Van Schaik een avontuur vol ontdekkingen en afwisseling. Van haar wekelijkse vaste dag in het Allard Pierson omringd door vakliteratuur en kaartmateriaal, tot haar tijd als gastonderzoeker aan de Universiteit

van Leiden, waar ze de vrijheid heeft om op zoek te gaan naar verhaalkaarten in de collecties van de UB. Met deze variëteit omarmt Van Schaik de vrijheid die haar werk met zich meebrengt. 'Ik houd niet van eentonigheid, ik ga voor afwisseling in de week,' erkent ze. Hoewel ze probeert haar werkuren te beperken tot een reguliere werkweek van 9 tot 5, weet ze dat deadlines soms flexibiliteit vereisen. 'Het is fijn dat we onze werkuren zelf kunnen invullen. Tegelijkertijd zou niemand het door hebben als je wel of niet in het weekend zou doorwerken. Ik heb mijzelf aangeleerd om dit niet te doen.'

Verhaalkaarten, het materiaal waarin haar fascinaties voor cartografie, beeldende (prent)kunst en cultuurgeschiedenis samenkomen, vormen de kern van haar promotieonderzoek. Het is een terrein dat nog relatief onontgonnen is, maar Van Schaik voelt zich gedreven om nieuwe inzichten te bieden in de relatie tussen cartografie en het vertellen, verbeelden en herinneren van publieke narratieven.

Verhaalkaarten als militaire propaganda

De term verhaalkaart is Van Schaik in het Nederlands niet eerder tegengekomen, maar er zijn wel vergelijkbare termen in omloop. Het Engelse *story map* is bijvoorbeeld een bekende term, die ook veel in marketing wordt gebruikt. En onder narratieve cartografie kunnen ook fantasiekaarten of kaarten in romans vallen. In haar onderzoek beperkt Van Schaik zich tot de vroegmoderne cartografische verbeeldingen van gebeurtenissen die echt hebben plaatsgevonden. 'Zo bestudeer ik momenteel een kaart van het Beleg van Sluis (1604), gemaakt door Floris Balthasar.' Van Schaik laat een bijzonder gedetailleerde kaart zien van de stad Sluis die in 1604 werd ingenomen door Maurits en zijn troepen, onderdeel van de Opstand. 'Deze geëtste prent is echt te herkennen als kaart: je ziet plaatsen en plaatsnamen, ze zijn recht van bovenaf afgebeeld, er zijn cartografische symbolen te vinden – een windroos en een legenda bijvoorbeeld. De prent is gemaakt door een cartograaf, iemand die zichzelf ook landmeter noemt. Door de kaart heen zijn hele episodes aan gebeurtenissen afgebeeld in vogelvluchtperspectief die zich maandenlang in de aanloop naar en tijdens dit beleg hebben afgespeeld.' Ze wijst op de talloze schepen, ruiters en rondtrekkende troepen, die, verspreid over de hele kaart, het beleg uitvechten.

Kaarten krijgen in historisch onderzoek nog steeds te weinig *agency*, meent Van Schaik. Meestal worden kaarten slechts gebruikt ter illustratie, terwijl kaarten net zo goed als pamfletten, egodocumenten en andere bronnen als subjectieve bronnen en daarom kritisch benaderd moeten worden. Kaarten vormden volgens haar immers een belangrijk medium voor politieke propaganda in de vroegmoderne tijd. Als nieuwsbron stuurden deze kaarten de publieke opinie. Cartografen of uitgevers indertijd presenteerden hun kaarten dan vaak als waarheidsgetrouw, maar hoewel de kaartenmakers in zekere zin accuratesse nastreefden waren deze objecten niet neutraal. Van Schaik waarschuwt nog: 'Je gaat op die manier voorbij aan het feit dat menselijke keuzes en menselijke belangen schuilgaan achter kaarten en ze geen spiegels zijn van de geografische of historische werkelijkheid: ze vertolken vaak slechts één kant of een gedeelte van de geschiedenis, en zijn intrinsiek selectief en manipulatief.'

Van Schaik wil dan ook af van het idee dat de kaart slechts een onderlaag is voor het verhaal. Het verhaal en de kaart staan niet los van elkaar; ze zijn juist met elkaar vervlochten. 'Deze specifieke kaart van het Beleg van Sluis was nooit gemaakt als het beleg niet had plaatsgevonden en waarschijnlijk ook niet als het beleg niet

was gewonnen. Kaart en verhaal vormen op die manier elkaars bestaansrecht.' Met deze kijk op verhaalkaarten als uitgangspunt wil Van Schaik onderzoeken waarom cartografie is ingezet als medium om verhalen te vertellen en wat dit medium bijdraagt aan de vertelkracht en verspreiding van een verhaal.

Om het (voort)leven van deze verhalen en kaarten te duiden, vergelijkt Van Schaik meerdere verhaalkaarten met elkaar en met andere visuele en tekstuele bronnen over de gebeurtenissen die in beeld zijn gebracht. In die vergelijking van verschillende soorten bronnen komen de keuzes van de kaartenmaker naar voren en kun je ook bepalen wat het narratief van een kaart precies is. Dit is duidelijk terug te zien in twee boeken geïllustreerd met kaarten die gemaakt zijn tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het eerste boek betreft de overwinningen van Maurits tot het Twaalfjarig Bestand, dat in 1609 begon. In dezelfde tijd wordt er in de Zuidelijke Nederlanden ook een pro-Spaans boek gepubliceerd, dat de Italiaanse legeraanvoerder Ambrogio Spinola roemt. Beide boeken geven een beperkt beeld van wat er is gebeurd. Wanneer je ze naast elkaar legt, zie je ineens welke gebeurtenissen er niet zijn weergegeven. Zo komen in het boek van Maurits alleen Nederlandse overwinningen voor. 'In een proefdruk van dat boek zie je een kaart die een nederlaag van Maurits weergeeft, het Beleg van Hulst in 1596', vertelt Van Schaik, 'maar in de uiteindelijke uitgave is die eruit gehaald.' Van het Beleg van Oostende (1601-1604), gewonnen door de Spanjaarden, zit in het Nederlandse boek slechts één kaart, nu net een van een Spaanse aanvalspoging die de Staatsen wisten af te slaan. In het pro-Spaanse boek zijn van dat beleg daarentegen maar liefst acht kaarten van het beleg opgenomen.

Tocht van het leger van Maurits naar Oostende (linkerblad), 1600
 Floris Balthasarz, van Berckenrode, 1600-1601 en/of 1616
 (Rijksmuseum Amsterdam).

Naast de selectie van kaarten geeft Van Schaik ook aandacht aan de manier waarop een gebeurtenis in kaart is gebracht. Van het Beleg van Grave (1602) bestaan bijvoorbeeld twee kaarten die beide een kant van het verhaal vertellen. Het beleg wordt uiteindelijk gewonnen door Maurits. ‘Je ziet dat de vijand in de pro-Staatse kaart heel laf en falend wordt afgeschilderd,’ laat Van Schaik zien. De focus ligt op het resultaat: de inname van de stad. ‘In de pro-Spaanse kaart wordt de afloop van dit beleg juist een beetje weggemoffeld.’ Ze richt zich nog eens tot de kaart over het Beleg van Sluis. ‘Op twee kaarten van Floris Balthasar heb ik gezien dat hij door het toevoegen van bijschriften het verlies en de lafheid van de vijand wil benadrukken: “De vijand vluchtte en wierp zijn gereedschap weg toen de aanslag faalde,” zie je hier bijvoorbeeld staan.’ Ze wijst op de vijand, die zich richting het kader van de kaart begeeft.

Als propaganda zijn verhaalkaarten daarom performatief. ‘De vijand verlaat hier een gebied dat wordt toegeëigend,’ laat Van Schaik zien. Met de vlucht van de vijand suggereert de kaartenmaker: het gebied is nu van ons. Zeker gezien de presentatie van kaarten als waarheidsgetrouwe weergaven van de werkelijkheid, herhaalt Van Schaik, wordt met dergelijke weergaven op verhaalkaarten een belangrijke territoriale claim uitgedragen. Kaarten dienen dus niet alleen een illustratieve functie, maar dragen nadrukkelijk politieke boodschappen uit.

Navigeren door narratieven

Onderzoeken is geen recht pad bewandelen en zo ervaart ook Van Schaik haar uitdagingen bij haar promotieonderzoek. Zo vraagt ze zich soms af hoe representatief haar casussen zijn voor de enorme hoeveelheid materiaal en onder welke discipline haar onderzoek nu valt. Haar achtergrond in verschillende disciplines komt duidelijk naar voren in het interdisciplinaire onderzoek dat ze nu verricht, maar ze vraagt zich hierbij wel af wie uiteindelijk baat zal hebben bij haar onderzoek. ‘Op mindere momenten denk ik dat niemand dit gaat lezen, omdat niemand zich hiertoe aangetrokken voelt’, vertelt ze. Ondanks de interdisciplinariteit is het onderwerp immers wel heel niche.

Daarom probeert Van Schaik haar onderzoek te verbreden door ook andere facetten van verhalende cartografie naast oorlogsvoering te verkennen. In Brussel kwam ze bijvoorbeeld een kaart tegen van een stadsbombardement onder bevel van de Franse koning Lodewijk XIV. Het bombardement was weliswaar in het kader van een oorlog, maar in tegenstelling tot de meeste andere kaarten die ze gevonden heeft, laat deze kaart de slachtoffers van de oorlog zien. ‘In deze kaart wordt dat bombardement nadrukkelijk neergezet als een terreurdaad, als een ramp.’ De kaartenmaker benadrukte het noodlot van vrouwen en kinderen die hun huizen moesten verlaten. Door naast de militaire propagandafunctie van kaarten ook te kijken naar sociale kwesties die in verhaalkaarten worden weergegeven, zou de studie van oude kaarten meer verbonden kunnen worden aan thema’s als gender, omgang met rampen, klimaat en sociale ongelijkheid.

Uiteindelijk hoopt Van Schaik ‘de cartografie meer naar de geschiedenis te trekken.’ Historici laten in hun onderzoek graag verhaalkaarten zien, maar bestuderen deze bronnen verder zelden grondig op hun inhoud, vertelt Van Schaik: ‘Zij wijzen dan misschien eerder naar de kunsthistorici, die op hun beurt misschien weer eerder naar de cartografie wijzen, als iets meer voor kaarthistorici.’ Met haar proefschrift wil Van Schaik een nieuwe methodologie ontwikkelen zodat historici dit specifiek type historische bron kunnen interpreteren en de grenzen van hun

disciplines naast zich neer kunnen leggen. Verhaalkaarten zijn geen op zichzelf staande niche, vindt ze. Ze vormen een belangrijke schakel in het geschiedkundige bronnenmateriaal en bieden inzicht in hoe mensen in het verleden grip probeerden te krijgen op gebeurtenissen in hun nabije omgeving of ergens aan de andere kant van de wereld.

Van Schaik omarmt de complexiteit van haar promotieonderzoek met vastberadenheid en nieuwsgierigheid. Haar zoektocht naar verhaalkaarten overstijgt de conventionele grenzen van disciplines en opent de deur naar een dieper begrip van de relatie tussen cartografie, ruimtelijkheid, verhalen vertellen en maatschappelijke thema's. Met een passie voor het verbreden van historisch onderzoek en het overbruggen van disciplines streeft Van Schaik ernaar om een blijvende impact te hebben op de manier waarop we kaarten bekijken en begrijpen. Haar proefschrift belooft niet alleen nieuwe inzichten, maar ook een nieuwe benadering en toolbox voor toekomstige historici om het verleden te verkennen via de rijke vertelkracht van kaarten.

Stephanie de Graaf is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en studeert aan de Universiteit van Amsterdam waar ze bezig is met een onderzoeksmaster Geschiedenis en een master in Stads- en Architectuursgeschiedenis. Haar onderzoek concentreert zich voornamelijk op gendergeschiedenis en het gebruik van visueel bronmateriaal, zowel in de vroegemoderne als moderne periode.

Pim Storm is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift*. Als student van de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam houdt hij zich daarnaast vooral bezig met de verhoudingen tussen mensen, dieren en het klimaat in de geschiedenis.

RECENSIE

MIDDELEEUWSE MEDEMENSEN: DE CLICHÉS OVER DE DONKERE EEUWEN VOORBIJ

Julius van der Poel

Jonas Roelens & Nathan van Kleij (red.)

Middeleeuwse medemensen. De clichés over de donkere eeuwen voorbij

Uitgeverij Ertsberg, 2023

ISBN: 9789464750379

Paperback, €29,50

337 bladzijden

In *Middeleeuwse medemensen* rekenen tien jonge mediëvisten af met ons clichébeeld van de donkere middeleeuwen. In een beknopte inleiding leggen Jonas Roelens en Nathan van Kleij uit dat onze stereotypen en vooroordelen voortkomen uit de schrijfdrift van generaties humanisten, renaissancedenkers en verlichtingsfilosofen die elk op hun eigen manier de eigen tijd wilden vereeuwigen als 'nieuw', 'revolutionair' en 'verlicht'. Daarvoor bestempelden ze de eeuwen tussen 500 en 1500 als een periode zonder economische en wetenschappelijke ontwikkelingen, waarin kloosters en paleizen werden gebouwd op de rug van de machteloze boerenstand, die zich vanwege de vrees voor God, de duivel en de knoet gedwee schikte in zijn miserabele bestaan. In de negentiende eeuw werden deze 'duistere eeuwen' herontdekt door nationalistische historici en romantische schrijvers en dichters, die op zoek waren naar het 'ontstaan' van de natie en deze

periode idealiseerden als een overzichtelijke sprookjeswereld van jonkvrouwen, toernooien en ridders, die sterk contrasteerde met hun eigen industriële ‘moderne’ tijd. Zoals blijkt uit kaskrakers als *Game of Thrones* en *Braveheart* zijn de retorische trucjes van weleer nog volop aanwezig in onze populaire cultuur en versterken ze nog altijd het beeld van de ‘donkere eeuwen’.

De essays doen echter meer dan het *debunkten* van mythes en het rechtzetten van onjuistheden. Samen schilderen de auteurs een kleurrijk en veelvormig beeld van een periode die democratischer, dynamischer, schoner, vrediger, losbandiger, wetenschappelijker en wereldser was dan doorgaans wordt verondersteld. Dat doen ze door onze middeleeuwse medemensen centraal te stellen; personen uit alle maatschappelijke lagen van de Lage Landen, die weliswaar in een totaal andere wereld leefden dan de onze, maar wiens frustraties, ambities en eigenaardigheden een onmiskenbaar gevoel van herkenning opwekken. De middeleeuwer was goedgelovig en onwetenschappelijk? Luister dan maar naar de Arnhemse geneesheer Johann Wier (1515-1588) die fulmineerde tegen de priesters en kwakzalvers die zich de hele tijd bemoeiden met geneeskunde, waar ze volgens Wier helemaal ‘niks van weten’. Zo komen we ook Marie tegen, die in 1429 in het Vlaamse Ieper werd veroordeeld omdat ze op straat had geprotesteerd tegen het stadsbestuur door beledigende liederen te zingen. Marie was niet de enige die van zich liet horen. Door te zingen, te beledigen, te roddelen en door pamfletten en andere teksten te verspreiden konden ook ‘gewone’ burgers invloed uitoefenen in het politiek bestuur. Zoals het verhaal van Marie bewijst, waren het niet alleen mannen die zich roerden. Hoewel het leven van vrouwen in de middeleeuwen bepaald niet over rozen ging, ontwikkelden vrouwen zoals de Brabantse mystica Hadewijch (1200-1260) hun ‘literaire carrières’, werkten ze als ‘freelancer’ of hadden als *coopwif* een eigen zaakje of onderneming. Natuurlijk dachten Hadewijch of de *coopwieven* waarschijnlijk niet in dezelfde termen na over hun bezigheden, maar desondanks onderstrepen hun verhalen de veelstemmigheid van middeleeuwen.

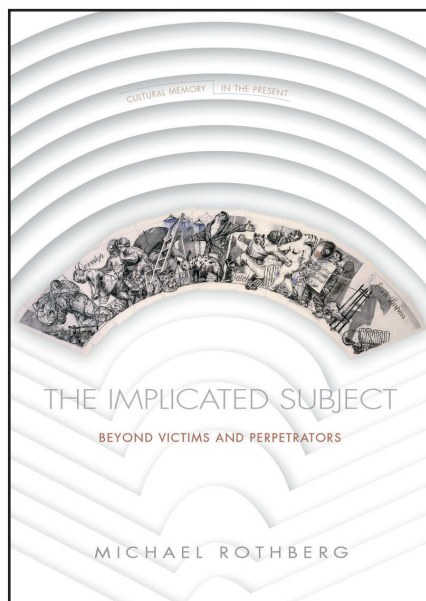
Onze middeleeuwse medemens bewoog zich in een dynamische tijd van demografische expansie, economische groei en uitdijende internationale handelsnetwerken. Daarbij werden vreemde landen en streken verkend en ontsloten voor handel en nieuwe kennis. De auteurs zijn er in geslaagd de spectaculaire ontwikkelingen tussen 1000 en 1500 te belichten en te laten zien hoe de aanblik van Europa gedurende de middeleeuwen veranderde naar iets dat we vandaag de dag herkennen. Dat wil niet zeggen dat er een idyllisch beeld gecreëerd wordt. De auteurs zijn niet blind voor het geweld, de onderdrukking, de vrouwenhaat en racisme. De artikelen laten overtuigend zien dat de constante spanningen voortkwamen uit een periode van koortsachtige expansie en groei; de ‘groeipijnen’ van deze eeuwen des onderscheids. Daarmee is *Middeleeuwse medemensen* een mooie en toegankelijke bundel van kwalitatief hoogwaardige artikelen die de nieuwsgierigheid prikkelen en motiveren tot verder onderzoek. Hoewel niet elke schrijver er nog even goed in slaagt de vertaalslag te maken van het academische naar het populairwetenschappelijke, staat vast dat we van deze onderzoekers nog veel interessants kunnen verwachten.

Julius van der Poel studeerde Geschiedenis en Russisch aan de Universiteit Leiden. Hij was lang actief bij *Skript Historisch Tijdschrift* en liep tijdens zijn studies stage op de Nederlandse ambassade in Tallinn (Estland). Momenteel volgt hij de onderzoeksmaster Middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

RECENSIE

THE IMPLICATED SUBJECT: BEYOND VICTIMS AND PERPETRATORS

Laura Tacoma

Michael Rothberg

The Implicated Subject: beyond victims and perpetrators

Stanford: Stanford University Press, 2019. 288 bladzijden

ISBN: 9781503609594

Paperback, €32,99

288 bladzijden

Bij onrecht en geweld wordt er een hard onderscheid gemaakt tussen slachtoffers en daders.¹ Dit onderscheid is cruciaal binnen de rechtspraak, maar biedt weinig ruimte voor overige betrokkenen. Deze categorie behelst de individuen die niet rechtstreeks aan het onrecht hebben deelgenomen, maar er toch (onbewust) aan hebben bijgedragen. De maatschappelijke impact van het slachtoffer-dader onderscheid is bijvoorbeeld te zien in het debat omtrent de Nederlandse excuses voor het slavernijverleden. Op 19 december 2022 nam premier Mark Rutte namens de Nederlandse staat verantwoordelijkheid voor deze zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis en bood namens de Nederlandse regering zijn excuses 'aan alle tot slaaf gemaakten die wereldwijd onder dat handelen hebben

geleden, aan hun dochters en zonen, en aan al hun nazaten tot in het-hier-en-nu.^{1,2} De slavernijexcuses deden in de voorafgaande jaren flink wat stof opwaaien. Dit debat draaide voornamelijk om de volgende vragen: kunnen en moeten we ons verantwoordelijk voelen voor onrecht, geweld en terreur uit het verleden? Hoe zijn we betrokken bij onrecht dat we nooit bewust hebben begaan? En, in het geval van gebeurtenissen uit het verleden, zoals de slavernij en de Shoah, hoe navigeren we onze rol binnen een geschiedenis die we nooit hebben meegemaakt?

Dit soort vragen staan centraal in Michael Rothbergs *The implicated subject: beyond Victims and perpetrators* (2019).³ Rothberg, een vooraanstaande hoogleraar memory studies, pleit voor het overstijgen van de scheiding tussen slachtoffers en daders en stelt voor een derde categorie toe te voegen: de *implicated subject*. Deze implicated subject is:

neither a victim nor a perpetrator, but rather a participant in histories and social formations that generate the positions of victim and perpetrator, and yet in which most people do not occupy such clear-cut roles.⁴

Aan de hand van verschillende casussen, variërend van de dood van Trayvon Martin en de kunstwerken van William Kentridge tot het Israëlisch-Palestijns conflict en de Koerdische nationalistische strijd, bespreekt Rothberg de verschillende aspecten van de implicated subject. Dit resulteert in een genuanceerde, vernieuwende en overtuigende bijdrage aan het wetenschappelijk debat omtrent historisch onrecht en de daartoe behorende verantwoordelijkheidsvraagstukken.

Rothberg bouwt voort op een breder academisch discours omtrent historische verantwoordelijkheid. Het boek begint dan ook met een bespreking van het werk van onder andere filosofe Hannah Arendt (1906-1975), de Combahee River Collective, het collectief uit de jaren zeventig dat de basis legde voor het denken over intersectionaliteit, schrijver Primo Levi (1919-1987) en filosofe Simona Forti (1958).⁵ Rothberg combineert verschillende theorieën uit de geesteswetenschappen en sociale wetenschappen en bouwt zo een stevige theoretische basis voor de rest van zijn werk. Wel leiden Rothbergs interdisciplinaire en intersectionele perspectief ook tot enige generalisaties en oversimplificaties. Dit komt met name terug in de gebrekkige toelichting van intersectionaliteit en haar link met de implicated subject, waardoor dit onderdeel van de identiteit van de implicated subject onderbelicht en vaag blijft. Desalniettemin bieden Rothbergs beknopte syntheses van ingewikkelde theorieën een overzichtelijke en gestructureerde start van een complexe uiteenzetting.

Toch doet de theoretische complexiteit gecombineerd met de ingewikkelde gekozen casussen afbreuk aan de toegankelijkheid van Rothbergs werk. Het boek vergt een aanzienlijke bekendheid met de klassiekers van de filosofie, geschiedenis, literatuur en kunst. Gezien de grote maatschappelijke relevantie van het onderwerp is het gebrek aan toegankelijkheid voor een breder publiek een gemiste kans. Daarnaast mist de implicated subject theoretische afbakening: Rothberg stelt dat betrokkenheid op veel manieren kan voorkomen, maar het is onduidelijk wanneer iemand geen implicated subject meer is. Omdat de grenzen van de implicated subject als identiteit onduidelijk zijn, blijft het onduidelijk wat de bijbehorende (morele) consequenties en plichten zijn voor de verschillende gradaties van betrokkenheid. Hierdoor blijft ook de praktische toepasbaarheid van de implicated subject beperkt. Het is dan ook de vraag of de implicated subject volgens Rothbergs

conceptualisering zijn rol als analytische tool kan overstijgen.

Het onderwerp van Rothbergs werk is van groot maatschappelijk belang. Zeker nu er meer aandacht is voor gemarginaliseerde geschiedenissen, is er een dringende behoefte aan een nieuw vocabulaire om de erfenissen van het verleden te begrijpen en beschrijven. De implicated subject levert een nieuwe conceptuele tool om de rol van de buitenstaander te analyseren en stimuleert tot kritische (zelf) reflectie. Het werk van Rothberg levert dan ook een uitzonderlijke bijdrage aan het schrijven van nieuwe, inclusieve geschiedenissen.

Ook voor de historicus zet de implicated subject aan tot zelfreflectie. Historici schrijven nu eenmaal vanuit een bepaald perspectief en wereldbeeld. Daarom betoogt historica Barbara Henkes dat Rothbergs idee van de implicated subject ook kan worden toegepast op de positie van de historicus.⁶ Historici zijn implicated subjects omdat ze beslissingen nemen over wat ze in de geschiedenis opnemen, welke aspecten ze benadrukken en welke ze weglaten. Het erkennen van de implicatedness van de historicus biedt dan ook ruimte voor reflectie op kwesties omtrent positionaliteit en de onvolledigheid van geschiedschrijving.

Rothberg levert een conceptuele bijdrage die essentieel is om te begrijpen hoe het verleden doorwerkt in het heden. *The implicated subject* biedt vernieuwende analytische mogelijkheden voor een breed scala aan disciplines. Het concept daagt uit tot een kritische blik op de doorwerking van geweld en onrecht. Daarnaast spoort het zowel historici als het bredere publiek aan om de rol van ogenschijnlijk onschuldige subjecten te (her)evalueren in hun bijdrage aan de instandhouding van systemische ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Hoewel de ingewikkelde casussen en de theoretische complexiteit de toegankelijkheid van het werk beperken, levert het boek een waardevolle bijdrage aan de ontwikkeling van inclusieve en constructieve visies op collectieve verantwoordelijkheid voor gebeurtenissen uit het verleden en stimuleert *The implicated subject* kritische (zelf)reflectie op onze eigen rol – niet alleen als historicus, maar ook als individu binnen de maatschappij.

Laura Tacoma volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze specialiseert zich in memory studies met een focus op de invloed van het nabije verleden op de hedendaagse maatschappij.

Eindnoten

- 1 Deze recensie is oorspronkelijk geschreven voor het vak Historische Klassieken van prof. dr. Elizabeth Buettner en prof. dr. Peter van Dam aan de Universiteit van Amsterdam.
- 2 Rijksoverheid, 'Toespraak van minister-president Mark Rutte over het slavernijverleden', *Rijksoverheid: Toespraken*. 19 december 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2022/12/19/toe-spraak-minister-president-rutte-over-het-slavernijverleden%20> (23 december 2023).
- 3 M. Rothberg, *The implicated subject: beyond victims and pepretrators* (Stanford 2019).
- 4 Ibidem, 1
- 5 Zie H. Arendt, 'Collective responsibility', in: J. Kohn (red.), *Responsibility and judgment* (New York 2003) 24; P. Levi, 'The gray zone', in: A. Goldstein (red.), *The Complete Works of Primo Levi*, vol. 3 (New York 2015), 2414-25; S. Forti, *New demons: rethinking power and evil Today*, (Stanford 2010). Geciteerd in Rothberg *The implicated subject* pp.31-58.
- 6 B. Henkes, 'De historicus als implicated subject', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 137.2 (2022), 68-83.

VAN STOOMMACHINES TOT AI

DE ONVERANDERLIJKE ANGST VOOR HET NIEUWE

Merleau Neuféglise

Statiegeld dat op blikjes wordt toegepast, relaties die eindigen, wegen die afgesloten zijn vanwege verbouwingen: het zijn allemaal veranderingen waar we als mens vaak moeite mee hebben. Onze weerstand tegen verandering zit diepgeworteld. Evolutionair gezien is dit erg logisch. In de evolutietheorie geldt immers: als iets werkt, blijft het bestaan, werkt het niet, dan verdwijnt het. Als de gang van zaken functioneert, voelt verandering gevaarlijk. Het is dan ook niet voor niets dat grote veranderingen gedurende de gehele geschiedenis op veel protest stuiten. De stoommachine, spoorwegen, elektriciteit, telefoons, auto's, vliegtuigen, televisie en het internet waren stuk voor stuk technologieën die beangstigend aanvoelden voor de mensen die hun opkomst meemaakten.

Vandaag de dag staan we ook aan de vooravond van een grote verandering waar veel mensen angst voor voelen. Sinds de introductie van diensten als ChatGPT - die draaien op zogenaamde '*Large Language Models*' - is kunstmatige intelligentie of *Artificial Intelligence* (AI) een term waar je nauwelijks nog omheen kan. Het is een technologie die zich in razend tempo in onze samenleving verankert. Zo worden de muziek en films die je aangeraden krijgt op Spotify en Netflix al langere tijd uitgekozen met behulp van AI, en ook de kortingen bij de Albert Heijn worden aan de hand van houdbaarheidsdata door AI bepaald.¹ Daarnaast wordt AI ook steeds meer ingezet in de medische wetenschap, bijvoorbeeld in het diagnosticeren van patiënten, het ontwikkelen van medicijnen, het transcriberen van medische documenten en het op afstand behandelen van patiënten.²

Hoewel deze ontwikkelingen klinken als technologische vooruitgang, is er toch veel afkeer tegen het inzetten van AI in verschillende sectoren. Een van de grootste redenen hiervoor is angst, aldus Erwin John T. Carpio in *Cureus Journal of Medical Science*: 'The usual fear is, will AI take my job away? Am I obsolete?'³ Deze angst voor het verlies van banen omtrent opkomende technologieën is niets nieuws. Zo trokken begin negentiende eeuw de Luddieten, een groep georganiseerde bendes van ambachtslieden, al rellend door Engeland en verwoestten zij de textielmachines die hen zouden moeten vervangen.⁴ Hoewel deze machines destijds vast en zeker de banen van een aantal textielwerkers hebben gekost, zouden we hier vandaag de dag geen moment over malen en zien we de komst van textielmachines als een noodzakelijke en positieve technologische vooruitgang. Daarnaast heeft de komst van de textielmachine uiteindelijk een stuk meer banen opgeleverd dan dat deze heeft gekost. De machine werd in 1800 uitgevonden door Joseph Marie Jacquard uit Lyon. Twee eeuwen later is Lyon Europa's grootste productiecentrum van textiel en herbergt de stad maar liefst 40 textiel laboratoria/scholen, 140 textielbedrijven en 10.000 banen in de textielindustrie.⁵

Een andere angst die op zijn minst zo ver teruggaat als dat mensen woorden op papier zetten is het einde van de wereld. Vandaag de dag is klimaatverandering of AI de meest waarschijnlijke oorzaak van deze apocalyps, een generatie geleden

was het de atoombom. Ook in de Abrahamitische religies vindt deze diepgewortelde angst voor wereldvernietiging zijn weerklank in de vorm van de dag des oordeels. De Maya's voorspelden dat 2012 het einde van een belangrijke cyclus zou markeren en in 1666 dachten ze dat de wereld zou vergaan omdat het jaartal wel erg duivels overkwam.

Dat de wereld ooit eindigt is een feit, maar hoe dat gaat gebeuren weet niemand. Lukraak roepen dat het einde nabij is bij elke verandering die men niet begrijpt is wat mij betreft onnodig. Vrijwel niemand maakte zich in 2012 daadwerkelijk zorgen dat de wereld zou eindigen en in de seculiere wereld liggen weinig mensen wakker om het Laatste Oordeel. Het woord van God is vervangen door de wetenschap als hoogste autoriteit, maar zelfs de wetenschap kan (nog) niet in de toekomst kijken. De mens is een veerkrachtig wezen dat zich als ongedierte nestelt waar het zich nestelen kan. Hoewel klimaatverandering Zuid-Europa in een verlenging van de Sahara zou kunnen veranderen, of zelfs een nieuwe ijstijd zou kunnen inluiden, heeft de mens voor hetere vuren gestaan. De laatste ijstijd hebben we desnoods overleefd met dierenvachten en scherpe stokken! Werelden die eindigen zijn een voorwaarde voor de geboorte van nieuwe dingen: het einde van de Tweede Wereldoorlog lastte de langste periode van (relatieve) vrede en stabiliteit die Europa ooit heeft gekend; de dood van een derde van Europa ten tijde van de zwarte dood resulteerde in betere leef en werkomstandigheden voor de mensen die overbleven; en de val van het Romeinse Rijk zette een serie kettingreacties in gang die de wereld van vandaag de dag nog steeds beïnvloeden en definiëren.

Misschien ga ik aan mijn punt voorbij. Ik denk echter dat het belangrijk is om af en toe uit te zoomen en vanuit een historisch perspectief naar hedendaagse ontwikkelingen te kijken. Wat nu belangrijk lijkt is over vijfhonderd jaar misschien vergeten en de problemen die ons 's nachts wakker houden, eindigen misschien wel met een grote sisser. Wanneer het gaat om AI denk ik dat we best wel voorzichtig enthousiast en nieuwsgierig kunnen zijn. Belangrijk is vooral dat er zorgvuldig gewerkt wordt aan beleid omtrent AI zoals dit met andere gevaarlijke technologieën, zoals nucleaire wapens en vliegtuigen, ook is gedaan. Dit is iets waar de Europese Raad sinds het voorstellen van de *Artificial Intelligence Act* in 2021 overigens al mee bezig is.⁶ Zolang we goed nadenken over waar we heen willen met deze nieuwe technologie, en we nog even wachten met het toepassen van AI in autonome oorlogsmachines, denk ik dat we ons voorlopig niet al te veel zorgen hoeven te maken.

Merleau Neuféglise is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en volgt de pre-master 'Archaeology' aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn interesse gaat uit naar de oudheid met een specialisatie in de Laat-Romeinse tijd.

Eindnoten

1 'Kunstmatige intelligentie', Albert Heijn (geraadpleegd op 15 april 2024): <https://www.ah.nl/over-ah/in-novatie/kunstmatige-intelligentie>.

2 Basu, et al., 'Artificial intelligence' (2020) 1.

3 Carpio, 'Overcoming Fear, Uncertainty, and Doubt' (2023) 1.

4 Britannica, 'Luddite' (2024).

5 Isaacson, 'New Luddite fears are misplaced' (2015).

Dit is zeer simplistisch verwoord om mijn punt te verduidelijken. Mocht u meer interesse hebben in dit onderwerp is dit een leuk introducerend artikel:

<https://history.wustl.edu/news/how-black-death-made-life-better>.

6 Fernhout en Duquin, 'The EU Artificial Intelligence Act'.

DE HISTORICUS ALS VAANDELDRAGER

Anton Noordink

In het voorjaar van 2022 legde de Nederlandse staat maar liefst 150 miljoen euro neer voor de aankoop van het schilderij *De Vaandeldrager* (1636) van Rembrandt van Rijn. Samen met het Rijksmuseum en de Stichting Rembrandt werd het schilderij aangekocht voor 175 miljoen euro. Het schilderij begon in datzelfde jaar een tour langs musea in alle provincies van ons land en sinds vorig jaar heeft het schilderij zijn definitieve plek gevonden in de Eregalerij van het Rijksmuseum.

De aankoop van *De Vaandeldrager* vond plaats op een bijzonder moment. In de winter van 2021-2022 bereikte de coronacrisis in Nederland haar hoogtepunt. Horeca en scholen waren gesloten en ook de cultuursector had het zwaar. Bovendien was het kabinet demissionair en viel het besluit rondom *De Vaandeldrager* midden in de langste formatie uit de Nederlandse geschiedenis. Toch werd de aankoop in enkele weken door de Eerste en Tweede Kamer geloodst; een politieke slagkracht die we in het laatste kabinet-Rutte niet vaak meer tegenkwamen.

De belangrijkste argumenten voor de koop van *De Vaandeldrager* werden geformuleerd door Taco Dibbits, directeur van het Rijksmuseum. De basis van deze stellingname is voornamelijk (kunst)historisch van aard. Dibbits, zelf kunsthistoricus en Rembrandtkenner, vertelde passievol over dit 'sleutelstuk' en wijst op het feit dat Rembrandt zich met *De Vaandeldrager* als zelfstandig schilder op de kaart zette: 'Dit is de grote doorbraak van de dan dertigjarige Rembrandt, een keerpunt in zijn ontwikkeling. (...) Hier wordt Rembrandt Rembrandt.'

Op het eerste oog lijkt deze argumentatie geloofwaardig, want Rembrandt stopte in deze periode inderdaad vrijwel helemaal met het schilderen van portretten in opdracht. Als we echter wat verder kijken is er, volgens kunsthistorici, behoorlijk wat af te dingen op deze redenering. Enkele jaren eerder al vestigde Rembrandt zich als de beste schilder van zijn tijd, zeggen zij, en drukte hij bovendien zijn stempel op de westerse kunstgeschiedenis. Denk bijvoorbeeld aan *De anatomische les*, die Rembrandt vier jaar eerder, op 26-jarige leeftijd, schilderde, of het duoportret dat in de volksmond *Marten en Oopjen* (1634) is gaan heten en in 2018 voor 160 miljoen euro gezamenlijk door het Rijksmuseum en het Louvre is aangekocht. Daarnaast werd *De Nachtwacht* (1642) ook 'gewoon' in opdracht gemaakt.

Het belangrijkste koopargument van het Rijksmuseum werd dankbaar omarmd door de politiek. *De Vaandeldrager* zou een representatie zijn van de Nederlandse geschiedenis ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Toch wordt ook dit argument zeker niet door iedereen overgenomen. Verschillende (kunst)historici beoordelen het als 'onjuist', 'hoogst aanvechtbaar' en zelfs 'kletsboek'. Rembrandtkenner Eric Jan Sluijter erkent bijvoorbeeld in *De Groene Amsterdammer* dat er aanwijzingen zijn dat de Nederlandse strijd voor onafhankelijkheid in *De Vaandeldrager* wordt gerepresenteerd, maar wijst erop dat er meer argumenten zijn voor het tegendeel.

Foto: Rijksmuseum/Olivier Middendorp

Rembrandts *Vaandeldrager* is volgens Sluijter namelijk gebaseerd op een satirische prent van de Duitse kunstenaar Jörg Breu de Jongere (1510-1547); een karikatuur van een zestiende-eeuwse landsknecht, een dronkaard met besmeurde kleren en een druipsnor. Het betreft hier geen vaandeldrager uit de Tachtigjarige Oorlog. Deze uitleg staat in schril contrast met het glorieuze verhaal van het Rijksmuseum, terwijl het evengoed een verhaal vertelt over de kunstenaar Rembrandt en interessante historische vragen oproept over zijn inspiratiebronnen.

De stellingname van het Rijksmuseum past sterk in zijn karakter waarin cultuurbehoud en monumentalisering van de eigen geschiedenis centraal staan. Historicus Jet Burgert schetste dit karakter al in 1998, waarin zij het Rijksmuseum plaatst in een beeld van negentiende-eeuws nationalisme, en beschrijft hoe er werd gekozen voor architectonische elementen en kunstwerken die in verbinding moesten staan met de bloeiperiode van Nederland: de 'Gouden Eeuw'. Het is een beeld dat, zo blijkt uit de argumentatie van het Rijksmuseum over de aankoop van *De Vaandeldrager*, nog altijd actueel is.

Hoewel het Rijksmuseum erkent dat de satirische voorstelling van Breu ter inspiratie diende, blijft het *De Vaandeldrager* uitsluitend presenteren als een verbeelden van een glorieus verleden. Bij de presentatie van de pas aangekochte *Marten en Oopjen* in 2016 was dit ook al zichtbaar. Toenmalig Rijksmuseum-directeur Wim Pijbes zei bij de onthulling: 'Wat u hier ziet,' wijzend naar *Marten en Oopjen* en de andere Rembrandts in de Eregerij, 'is de geboorte van de Republiek, van het land dat we tegenwoordig Nederland noemen.' Ook vóór *De Vaandeldrager* was dit fenomeen dus al een uitgangspunt voor het Rijksmuseum.

De problematische houding van het Rijksmuseum wordt nog duidelijker

zichtbaar op het moment dat we gaan kijken naar hoe publieke herinnering tot stand komt. Dergelijke instellingen moeten we zien als organisatoren van het collectieve culturele geheugen; ze stabiliseren het en maken het toekomstbestendig. Het in stand houden van deze herinneringscultuur wordt door vele instanties gedragen en is een belangrijke taak van musea. Dit lijkt mij zelfs zo belangrijk, dat het de aankoop van een dergelijk kostbaar schilderij rechtvaardigt.

Dit is het punt waar de verschillende taken van het Rijksmuseum gaan botsen. De meervoudigheid van de geschiedenis valt weg in de nationalistische benadering van *De Vaandeldrager*, er blijft slechts een onvolledig beeld over. Daar komt bij dat de (Nederlandse) samenleving misschien wel veel meer gebaat zou zijn bij een genuanceerder en minder eenzijdig beeld van onze nationale geschiedenis. De roep hierom verschijnt terugkerend in discussies over bijvoorbeeld de ‘Gouden Eeuw’ en het slavernijverleden.

De houding van het Rijksmuseum in de discussie rondom de aankoop van *De Vaandeldrager* is problematisch, omdat het nationalistische kader waarin het museum het schilderij plaatst te weinig ruimte biedt voor historische volledigheid. Het Rijksmuseum zou moeten nadenken over zijn rol in de Nederlandse herinneringscultuur. Wil het de nadruk blijven leggen op kunstenaarsverering, of wil het een diepere betekenis geven aan zijn publieke functie als centrum van informatie, kunst, geschiedenis en wetenschap?

De handen van de historicus jeuken. Als het Rijksmuseum niet voorop wil lopen als het gaat om het bieden van historische handvaten, laat ons dan maar het vaandel der geschiedwetenschap hijsen.

Anton Noordink is tweedejaars deeltijdstudent Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Naast zijn studie werkt hij fulltime als zelfstandig kleermaker en is gespecialiseerd in maatpakken voor heren en historische naaitechnieken.

Eindnoten

- 1 Koen Kleijn, 'Held zonder pluim', *De Groene Amsterdammer* (12 januari 2022); Eric-Jan Sluijter, 'De Vaandeldrager van Rembrandt is niet zó bijzonder als het Rijksmuseum ons wil mee doen geloven', *De Volkskrant* (28 april 2022); Pieter van Os, 'De schilder en het nationalisme. Rembrandt als vlag', *De Groene Amsterdammer* (25 mei 2022).

VISIONS OF ISTANBUL FROM THE SEA, PAST AND PRESENT

Ewan Short

Modern day Istanbul is a city surrounded and intersected by the sea. The rhythms of life in the city are orientated around the Bosphorus straits, the inlet of water called the Golden Horn and the Sea of Marmara to the south of the Bosphorus. For many of the seventeen million residents of the city, their journey to work is defined by the crossing of the vast Bosphorus straits, by car or by boat. Leisure activities are also orientated around the city's coastlines and small public transport buses (*dolmuşen*) regularly carry residents down to the coastline from the steep hills which rise above. As a visitor to the city during my PhD research, I was impressed by the sudden sensory change when leaving the enclosed streets on the city's hills and arriving at the shores of the vast Bosphorus straits.

The spectacle of the modern city is also often presented in media from the perspective of a viewer who is on or near the sea. This is encapsulated by many scenes in the popular Turkish drama *Yasak Elma (Forbidden Fruit)*. Another example is the recent 'Istanbul is the New Cool' advertisement campaign to promote tourism in the city, which begins with a panorama of the Hagia Sophia above the Bosphorus and an image of the medieval cityscape from across the sea, with the Maiden's Tower (Turkish: Kız Kulesi) in the foreground. Thus, for both residents and visitors to Istanbul, the image of the cityscape from a viewer on the sea, or on the coast, is a significant way of experiencing and imagining the modern city.

It is evident that the sea was also at the centre of the sensory experiences of historical residents of Istanbul (called Constantinople until 1930). The historic centre of the city, consisting of Byzantine and Ottoman era buildings, is built upon a peninsula which juts out into the Bosphorus, with the Golden Horn to the north and the Sea of Marmara to the south. The coastline of this area of the city is lined by monumental buildings, mostly Ottoman era mosques, but also some Byzantine churches. The most famous Byzantine monument, and arguably the most well-known historical building in Istanbul is the Hagia Sophia, built by the emperor Justinian between 532-537 AD. The domes of this building tower above the eastern shoreline of the city centre, with the only comparable building being the adjacent Ottoman Blue Mosque, or Sultan Ahmet Mosque, built between 1609-1617 by the Ottoman Sultan Ahmet I.

Throughout Istanbul's history, political leaders have been well aware of the potential of the city's coastline for projecting images of power. Recently in 2019, the monumental Çamlıca Mosque was inaugurated by Turkish president Recep Tayyip Erdoğan in the Üsküdar district of Istanbul, on the Asian bank of the Bosphorus. This grand building captures the eye of the viewer looking towards the Asian side of Istanbul from the Bosphorus straits or from the European side of the city. It has six minarets, which is unusual for a Turkish mosque and makes it comparable to

the Ottoman Blue Mosque. The appearance of the building is widely interpreted as an image which presents Erdoğan as comparable to the historic Ottoman rulers of Turkey.

The Blue Mosque itself was deliberately built opposite the Hagia Sophia by Ahmet I. The appearance of the monumental mosque, directly opposite the Hagia Sophia on the city's eastern peninsula, was certainly designed to impress upon visitors to the city's eastern peninsula that the Sultan surpassed the Byzantine emperors of old. However, this message was also communicated to people sailing around the city or arriving in the city by boat. From the perspective of a viewer from the Bosphorus straits, the domed roof of the Blue Mosque appears in alignment with that of the Hagia Sophia. From the sea the viewer can see clearly that the domes of the Blue Mosque are comparatively more elaborate than those of Hagia Sophia. This spectacle would have demonstrated unambiguously to seventeenth-century audiences that Ahmet had outdone the Byzantine emperor Justinian.

Justinian himself, the founder of Hagia Sophia, also seems to have been well aware of the potential of the city's coastline as a stage for projecting power. The Hagia Sophia was built in the aftermath of the Nika Riots in 532, when Justinian had almost lost his throne. It was not the only church which Justinian commissioned. After 532 he also rebuilt Hagia Eirene, to the north of Hagia Sophia and now on the grounds of the Ottoman Topkapi palace, and built St Sergius and Bacchus on the coastline further to the south. When looking at the city of Constantinople from the sea these domes align to project a convincing image of Justinian's domination of the Byzantine cityscape. Through these buildings, Justinian showed that he was in control. Thus, although separated in time by some fifteen centuries, a Byzantine emperor, Ottoman sultan and Turkish president were all involved in building projects designed to maximise the potential for the projection of power provided by visions of the city from the sea. This suggests that powerful people in the city have consistently been well aware of the significance of the coastal topography of the city for the sensory experience of residents and visitors, and as a stage to shape their own public images through architecture.

Ewan Short studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Oxford en Laatantieken en Byzantijnse studies in Cardiff, waar hij promoveerde. Hij is geïnteresseerd in de geschiedenis van vrouwen binnen de Byzantijnse en Sassanidisch-Perzische studies en de geschiedenis van de stedelijke omgeving in Istanbul. Momenteel werkt hij aan een monografie over Aikaterine.

CULTURELE AGENDA

In deze culturele agenda staat een overzicht van historische exposities en tentoonstellingen die deze zomer te bezoeken zijn in de Nederlandse musea.

ALMELO

Stedelijk Almelo

Barbie 65 Years, Always a Doll Moment

t/m 8 september

€8,50 | Museumkaart gratis

AMSTERDAM

Cobra Museum voor Moderne Kunst

Pierre Verger - The One That I Am Not

31 mei t/m 6 oktober

€20 | Student €12,50 | Museumkaart gratis

Allard Pierson

De Roep van de O'o. Natuur onder druk

30 augustus t/m 26 januari

€19,50 | Student €10 | Museumkaart €5

DE ROEP VAN DE O'O. NATUUR ONDER DRUK ALLARD PIERSON (AMSTERDAM) 30 AUG - 26 JAN

24 jaar geleden stierf de Hawaïïse vogelsoort de Kauai O'o uit. De lokroep van de laatste Kauai O'o is op band vastgelegd. Hierin is te horen hoe de vogel tevergeefs op zoek ging naar een soortgenoot om mee voort te planten. Het Allard Pierson organiseert, in samenwerking met het Wereld Natuur Fonds het IBED (Institute for Biodiversity and Ecosystem Dynamics), een tentoonstelling over het versnelde uitsterven van vele plant- en diersoorten. Hierbij is in het bijzonder aandacht voor de relatie tussen de West-Europese mens en de natuur, van de zestiende tot en met de negentiende eeuw. In deze tentoonstelling wordt verbeeld hoe fascinatie voor de natuur gepaard ging met overmatige aantasting van de leefomgeving.

Amsterdam Museum

Maakt aanvang of Nieuw Amsterdam?

t/m 10 november

€18 | Museumkaart gratis

FOAM Amsterdam

Janette Beckman Rebels

t/m 8 september

H'Art

Kandinsky

19 juni t/m 10 november

Joods Museum

Beroofd

31 mei t/m 27 oktober

€20 | Museumkaart gratis

Rijksmuseum Amsterdam

Point of View

5 juli t/m 1 september

Stop Motion

5 juli t/m 1 september

€22,50 | Museumkaart gratis

Wereldmuseum Amsterdam

Martial Arts

31 mei t/m 24 augustus

ASSEN

Drents Museum Assen
Christine en Janus van Zeegen.
Vernieuwers in draad en verf
t/m 15 september
€15 | Museumkaart gratis

DEN HAAG

Mauritshuis
Het verdwenen museum
12 september t/m 5 januari
€19,50 | Student €12,50 | Museumkaart
gratis

LAREN

Singer Laren
Breitner
6 juli t/m 15 september
€15 | Museumkaart gratis

DEN BRIEL

Admiraal Maarten Tromp en gezin.
Terug in Brielle
Zomertentoonstelling
€7,50 | Museumkaart gratis

DEURNE

Museum de Wieger
Draadkrachtig. Weef- en borduurkunst
1920-1970.

25 mei t/m 1 december
€9,50 | Student €5 | Museumkaart gratis

EZINGE

Museum Wierdenland
Etrusken - Pracht en Macht
8 juni t/m 12 januari
€6 | Student €2,50 | Museumkaart gratis

ETRUSKEN. PRACHT EN MACHT MUSEUM WIERDENLAND (EZINGE, GRONINGEN) 8 JUN - 12 JAN

Alhoewel het Etruskische volk uit de oudheid zelf nooit in Ezinge ws, loopt hun bloeiperiode gelijk met het moment dat eerste bewoners in Ezinge en het Wierdenland kwamen wonen. Rond 600 vj. bouwden de eerste bewoners hier heuvels van zoden en klei - ook wel bekend als terpen en wierden - om hun woningen te beschermen tegen het water. De Etrusken staan eveneens bekend om hun waterbeheer, naast een rijke cultuur en internationale handel. Deze tentoonstelling is onderdeel van het project 'Onder Ons', een samenwerking tussen Nederlandse musea, waarbij stukken uit de nationale archeologische collectie de komende jaren in musea door heel Nederland te zien zullen zijn. De tentoonstelling omvat ongeveer 100 Etruskische voorwerpen omvat, afkomstig uit het Rijksmuseum van Oudheden. Het museum Wierdenland richt zich op het landschap en de cultuur van terpen en wierden in het gebied.

LEEWARDEN

Keramiekmuseum Prinsessehof
Porseleinkoorts, het witte goud van
Augustus de Sterke en Madame de
Pompadour
t/m 1 september
€18 | Museumkaart gratis

LEIDEN

Rijksmuseum van Oudheden
Romeinse villa's in Limburg
t/m 25 augustus
Paestum
t/m 25 augustus
€14 | Student gratis | Museumkaart gratis

GOUDA

Museum Gouda
Hete Vuren
25 mei t/m 15 september
€14,50 | Museumkaart gratis

GRONINGEN

Groninger Museum
Draken en Demonen - 5000 jaar
Aziatische keramiek uit de Collectie
Anders
8 juni t/m 2 maart

NOORDWIJK

MoCA - Museum of Comic Art
Krantenstrips, the First Influencers
1 juni t/m 24 november
€8 | Student €4 | Museumkaart €6

UTRECHT

Museum Catharijneconvent
Christendom en Slavernij
29 juni t/m 22 september
€15 | Student €7 | Museumkaart gratis

HAARLEM

Teylers Museum
Panorama, vier eeuwen vergezichten
t/m 18 augustus
€16,50 | Student €8,25 | Museumkaart gratis

HEILIG LANDSTICHTING

Museumpark Orientalis
Rumi - de Mystieke Dichter
6 juli t/m 15 september
€15 | Museumkaart gratis

VEENDAM

Veenkoloniaal Museum
Over luxe paarden en werkpaarden
2 juni t/m 22 september
€12 | Museumkaart gratis

CHRISTENDOM EN SLAVERNIJ. EEN NEDERLANDS VERHAAL CATHARIJNECONVENT (UTRECHT) 29 JUN - 22 SEP

Deze zomer biedt het Catharijne Convent inzicht in de vaak onderbelichte relatie tussen Nederlandse slavernij en het christendom. Voor *Christendom en slavernij. Een Nederlands verhaal* zijn zowel historische bronnen als hedendaagse kunstwerken gebruikt. 'Vaak wordt vereenvoudigd gedacht over het verleden. Bijvoorbeeld dat iedereen vóór slavernij was. Deze tentoonstelling laat zien dat er verschillende standpunten zijn geweest. Er was altijd verzet. Voors en tegens werden beargumenteerd vanuit dezelfde bron: de Bijbel. En de gedachte van toen spelen een rol in het heden. Dat bewustzijn willen we aanspreken.' - Vincent van Velsen, gastconservator

Golan Verbruggen, vormgever en redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift*, rondt nu een bachelor Geschiedenis en een minor antropologie aan de Universiteit van Amsterdam af. Zijn interesse ligt bij ecologische geschiedenis en kunstgeschiedenis. Hiernaast is hij actief als filmprogrammeur.

ABSTRACTS

OBILOT GEULJANS

Towards the beginning of the 20th century and just before the outbreak of the First World War, Dutch labour movements organised themselves into political parties in order to bring about better living conditions for workers. In the Netherlands, Dutch counterparts of German or Russian socialist movements were concerned with the correct interpretation of Karl Marx's works, which could result in fierce discussions and the subsequent emergence of new political parties. This article takes a political drawing by political cartoonist Albert Hahn from 1910 as a starting point and reconstructs the meaning of the drawing based on the current debates in socialist journals. Furthermore, this article attempts to broaden the perspective on the political presence of the labour movements by highlighting the more fundamental differences between the various socialist labour movements.

MAX HELL

In the early twentieth century, Dutch vegetarians operated in an organized network to promote their diet. Their beliefs about vegetarianism were partly concerned with the relationship between eating meat and being healthy. Unfortunately, many of their ideas conflicted with those of the contemporary health sciences. Building on the ideas of Justus von Liebig, scientists believed animal proteins were essential for human health, and thus disregarded vegetarianism as an unhealthy lifestyle. Some vegetarians created alternative scientific paradigms to disprove the conventional health sciences. Using two sources of vegetarians from that time, Salomonson and Te Hennepe, the dynamics of these paradigms will be explored.

SAUL KENNEDIE

On 22 February 1944, the Dutch city of Nijmegen got severely damaged by American bombers. More than 760 people died. The American planes made a painful mistake as they thought they were flying above German Territory. The historian Rosendaal conducted extensive research on the bombardment and published a book about his research in 2004. He also focused his research on the remembrance culture of the bombardment. Rosendaal wrote a political history about the remembrance culture. My aim was to write a cultural history of the remembrance culture. During my research I found devotional pictures from people who died during the bombardment. Many of the devotional pictures were written for young catholic children who died during the bombardment. Those devotional pictures give us an insight in the way normal people dealt with the disaster in 1944. A view that was not present in the work of Rosendaal.